

অক্ষ

भी० प
१

श्रीगणेशाय नमः श्रीलक्ष्मणार्यगुरोरेतत्कृतं तत्वबुद्धेर्व्यापनोदनमेतेन हि प्रोच्यते । सत्यपराक्रमेन न मुखोपचितिन न तल्लक्ष्मी भीष्मपर्वेति विस्पष्टं हि मयरीयं पूर्वस्मिन्पर्वणि भग
वद्रूपः सर्वपिसामर्थ्यपरसंपालपनिरेष्वर्यं च नयकाशयतिकालेप्रोतः स्मेमेउपकरोति वर्तितपांडवाचाप्रदर्शनमाजेनदर्शितं तमेवं भक्तेलप्यैभगवानहितोपदेशेनानुग्रहमितिवर्हि

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत १ जनमेजय उवाच कथं युयुधिरे वीराः कुरुपांड
वसोमकाः पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः २ वैशंपायन उवाच यथा युयुधिरे वीराः कुरुपांडवसोम
काः कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्पृथिवीपते २ तेवतीर्य कुरुक्षेत्रं पांडवाः सहसोमकाः कौरवाः समवर्तंत जिगी
षंतो महाबलाः ३ वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धाभिनंदिनः आशंसंतो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे ४
अभियाय च दुर्धर्षां धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीं । प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशंत ससैनिकाः ५ ॥ ५

यां प्रतिज्ञां च स्वप्रतिज्ञाबाधेनैव ससांकोरातीसर्जुनउपदेशेन भीष्मवधार्थं भगवतः शास्त्रघोरणाचदर्शयिष्यन्भीष्मपर्वाभिधेतपर्वत्र युद्धोद्योगं संक्षुल्लापयुद्धं श्रोतुकामो जनमेजय उ
वाच कथं युयुधिरे वीरा इति १ ततः क्षेत्रेदं निरवकुशातीर्थामि[illegible]नमस्तुचित्तमिति भावः २ जिगीषंतो ऽन्योन्यं जेतुमिच्छंतः ३ ४ अभियाय अभ्येत्य न्यविशंत पांडवा यादृनिरो
धः ५

स्रा १

स्म·
३

वाल्यंवहिः ६ ७ यावत्तपतिसूर्योह्रसनेनकृतंतत्समस्तंद्वीपात्मकंमण्डलंजंबुद्वीपमशेषेणोच्यतेलिंगमसंबद्धयानंचविलोमपश्चतीनिवृत ८ ९ सवाद्यानांकेवलंतेषांआदिश्याम
देशवासिनोवानास्तत्संहितानां १० मत्स्यादिहानकालमात्रएवमितिएवंवेदोविद्वानइतिश्रुतेः पांडवेयोज्ञातमश्वस्वतरर्थः ११ अभिज्ञानानिसर्वेषांचिह्नानिसी
६१
समंतपंचकांवाप्यंशिविरासिसहस्रशः कारयामासविधिवत्कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ६ शस्याचपृथिवीसर्वावालवृद्धावशेषिता
निस्वपुरुषवामीदृथकुंजरावर्जिता ७ यावत्तपतिसूर्योहिजंबूद्वीपस्यमंडलं तावतेवहिसमायातेबलपार्थिवसत्तम ८ एकस्याःसर्व
वर्णास्तेमंडलंबहुयोजनं पर्यक्रामंतदेशांश्चनदीःशैलान्वनानिच ९ तेषांयुधिष्ठिरोराजासर्वेषांपुरुषर्षभ आदिदेशसवाद्यानांभक्ष
भोज्यमनुत्तमं १० शय्याश्चविविधास्तातनेषांराजायुधिष्ठिरः एवंवेदेश्वेचहस्तिनःपांडवेयोपमितसुत ११ अभिजानातिसर्वेषांसंज्ञाश्च
भरणानिच योजयामासकौरव्योयुद्धकालउपस्थिते १२ दृष्ट्वाध्वजाग्रंपार्थस्यधार्तराष्ट्रोमहामनाः सहसर्वैर्महीपालैःप्रत्यव्यूह
तपांडवं १३ पांडुरेणातपत्रेणधियमाणेनमूर्धनि मध्येनागसहस्रस्यभ्रातृभिःपरिवारितः दृष्ट्वादुर्योधनंहृष्टाःपंचालापुरू
नंदिनः १४ श्रीतामहाशंखान्मेरघ्रवमधुरस्वनाः १५ ततःप्रहृष्टांतांसेनामभ्यवीक्ष्याथपांडवाः वभूवुर्हृष्टमनसोवासुदेवश्चवीर्य
ध्मुः
यानरथ्योपार्थोनिहत्याराहितैनरंरुं १२ १३ १३ १४ १६ ॥ ॥ वान १६

२६ शकृत्पुरीषं १७ त्रासीत्तत्त्रस्तमभवत् १८ शर्कराः सूक्ष्मवालुकाः कर्षयतीति तथाविधे निघ्नन् शर्कराभिसर्पः २१ सागरक्षुभितोपमे क्षुभितसागरोपमे २२ २५

ततो हृष्टौ समागम्य वासुदेवधनंजयौ दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शंखौ रथे स्थितौ १६ पांचजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः श्रु
त्वा निनदं तौ योधाः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः १७ यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा तथासीत्तत्तदा बले १८ उद
तिष्ठद्रजो भौमं न प्रज्ञायत किंचन अंतर्गतश्चादित्यः सैन्येन रजसावृते १९ ववर्ष तत्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् व्युक्षन्स
र्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् २० वायुस्ततः प्रादुरासीन्नीचैः शर्कराकर्षणः विनिघ्नंस्तान्यनीकानि शतशोथ सहस्रशः २१ उभे
सेने च राजेंद्र युद्धाय मुदिते भृशं कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे २२ तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः युगांते समनु
प्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव २३ शून्यासीत्पृथिवी सर्वा वृद्धबालावशेषिता निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुंजरवर्जिता २४ तेन सेनास
मूहेन समानीतेन कौरवैः ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपांडवसोमकाः २५ धर्मांस्ते स्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ निवृत्ते विहि
ते युद्धे स्यात्प्रीतिर्नः परस्परं २६

धर्मान् परस्परं व्यूह्य शस्त्रैः शरणागतोऽयमेतं पुनः स्वनहेतुमभिसारीत २६ ॥ ॥ ॥

धर्मसंस्थापनमेवाह यथापरमिति यथायोगं तत्तद्योग्यमनतिक्रम्य तथायेनप्रकारेण अपरं अन्तःकरणंसंस्थाप्यमिति सर्वैः तथानकस्यचित्तद्योगातिक्रमःस्यादितिभावः २७

ति३

यथापारंयथायोगंनचस्यात्कस्यचित्पुनः वाचायुद्धप्रवृत्तानांवाचैवप्रतियोधनं निष्क्रांताःपृतनामध्यान्नहंतव्याःकदाचन २७ रथी
चरथिनायोध्योगजेनगजधूर्गतः अश्वेनाश्वीपदातिश्चपदातेनैवभारत २८ यथायोगंयथाकामंयथोत्साहंयथाबलं समाभाष्यप्र
हर्तव्यंनविश्वस्तेनविह्वले २९ एकेनसहसंयुक्तःप्रपन्नोविमुखस्तथा क्षीणशस्त्रोविवर्माचनहंतव्यःकदाचन ३० नसूतेषुनधुर्येषुन
चशस्त्रोपनायिषु नभेरीशंखवादेषुप्रहर्तव्यंकथंचन ३१ एवंतेसमयंकृत्वाकुरुपांडवसोमकाः विस्मयंपरमंजग्मुःप्रेक्षमाणाःप
रस्परं ३२ निविश्यचमहात्मानस्ततस्तेपुरुषर्षभाः हृष्टरूपाःसुमनसोबभूवुःसहसैनिकाः ३३ ॥ ॥इतिभीष्मपर्वणिप्रथमोध्या
यः १ वैशंपायनउवाच ततःपूर्वापरेसंध्येसमीक्ष्यभगवानृषिः सर्ववेदविदांश्रेष्ठोव्यासःसत्यवतीसुतः २ भविष्यतिर
णेघोरेभरतानांपितामहः प्रत्यक्षदर्शीभगवान्भूतभव्यभविष्यवित् २ वैचित्रवीर्यराजानंसरहस्यंब्रवीदिदं शोचंतमार्तंध्या
यंतंपुत्राणामनयंतदा ३ व्यासउ० राजन्परीतकालास्तेपुत्राश्चान्येचपार्थिवाः तेहिंसंतीवसंग्रामेसमासाद्येतरेतरं ४ २.

गजधूर्गतःगजस्कंधगतः २८ ३३ प्रथमोध्यायः ततः १ भविष्यतिभाविनि २ ३ हिंसंतीवनाशयिष्यंत्येव ४ ॥ ॥ ॥

मौ० प
३

पर्यायंवैपरीसं ५ निशामयपरप ६ नष्टोसमिति पोरमसमं ७ १४ नगाग्रेषुसरा ग्रेषुसंपतंतिएकीभूपपतंतिसमवायान संघान २५ अमगंसमीपंक्रआहाः मांसमप्र

नै १

तेषुकालपर्यायेषुविनश्यत्सुचभारत कालपर्यायमेतावद्यमास्मशोकेमनःकृथाः ५ यदिवेच्छसितंद्रष्टुमेनमिशांपते चक्षुर्दिव्यं
ददानितेपुत्रयुद्धंतत्रनिशामय ६ धृतराष्ट्रउवाच नरोचयेज्ञातिवधंद्रष्टुंब्रह्मर्षिसत्तम युद्धमेतत्त्वशेषेणश्रुणुयांतवतेजसा ७
वैशं० एतस्मिन्नेच्छतिद्रष्टुंसंग्रामंश्रोतुमिच्छति वराणामीश्वरोदाताम संजयायवरंददौ ८ एषतेसंजयोराजन्युद्धमेतद्वदिष्यति
सकाशंवाप्रकाशंवादिवावायदिवानिशि ९ मनसाचिंतितमपिसर्ववेत्स्यतिसंजयः नैनंशस्त्राणिभेत्स्यंतिनैनंबाधिष्य
तेश्रमः १० गावल्गणिरयंसौम्यमुक्तोऽस्माद्विमोक्ष्यति अहंचकीर्तिमेतेषांकुरूणांभारतर्षभ ११ पांडवानांचसर्वेषांप्रथ
यिष्यामिमाशुचः दिष्टमेतन्नरव्याघ्रनाभिशोचितुमर्हसि १२ नचैवशक्यंसंयंतुंयतोधर्मस्ततोजयः तथेहचनिमित्तानिभ
यदान्युपलक्षये १४ श्येनागृध्राश्चकाकाश्चकंकाश्चसहितावलैः संपतंतिनगाग्रेषुसमवायांश्चकुर्वते १५ अत्युग्रंचप्रपश्यं
तिमुद्धमानंदिनोद्विजाः क्रव्यादाभक्षयिष्यंतिमांसानिगजवाजिनां १६

काः समागत्यकाकादयः २६ ॥

॥

वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वासभगवान्कुरूणांप्रपितामहः ॥ पुनरेवमहाभागो धृतराष्ट्रमुवाचह ॥ इहयुद्धेमहाराजभविष्यतिमहान्क्षयः ॥ ३
जै
रम

३

वाशंतः शवं कुर्वंतः १६ १८ परिघाः परिवेषाः कृष्णग्रीवाः श्वेतलोहितपर्यंता अस्य मध्ये कृष्णः ततो बहिः श्वेतः ततो बहिर्लोहित इति त्रिवर्णाः संधौ संध्यायां आवारयन्त्यावृण्वन् १९
निर्विशेषदिनक्षपं अहोरात्रं निष्प्रभत्वेन विगतः शेषोऽपस्मानस्य दिनस्य निशेः भेदो यस्मिन् तत् यद्वा अपस्पर्शनीयं क्षपतिस्थिर्यस्मिन् अहोरात्रे तत् अपारदृष्टं दिनक्षपं तदेव विशिनष्टि ज्वलि

निर्दयं चाभिवाशंते भैरवा भयवेदिनः कंकाः प्रपतंति मध्येन दृश्यंताम् अभितो दिशं १७ उभे पूर्वापरे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत उ
दयास्तमये सूर्यं कबंधैः परिवारितं १८ श्वेतलोहितपर्यंताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः त्रिवर्णाः परिघाः संधौ भानुमंतमवारयन् १९
ज्वलितार्केंदुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपं अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति २० अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीं तु कार्त्ति
की चंद्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णे नभस्तले २१ स्वप्स्यंति निहिता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः राजानो राजपुत्राश्च शूराः परि
घबाहवः २२ अंतरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये २३ देवताप्रतिमाश्चैव क
पंति च हसंति च वमंति रुधिरं चास्यैः स्विद्यंति प्रपतंति च २४

तेति अर्केंदुनक्षत्रं अमावास्यापूर्णमास्याक्रांतेन नक्षत्रेण तदेवं ज्वलितं पापग्रहाक्रांतं यस्मिन् देशे क्षयतिथिः तन्नक्षत्रे च पापग्रहद्वयस्य महान् दुर्योग इत्यर्थः २० पद्मवर्णे न
पद्मवर्णे लोहिते नीले चैवं विनिपश्यामं जिवो निम्नुते दिवा रक्तत्वम् अशुभसूचकं २१ २२ वाराह ग्रामशूकरः वृषदंशो मार्जारः तयोर्भूचरयोरपि अंतरिक्षे उत्प्लुत्य युध्यतोः प्रणादं २३ २४

भी०म
४

अप्रयुक्ता अमेध्या योजिता अपि प्रवर्तंते चलंति महांतो रथाः महारथाः २५ २६ गृहीतशस्त्राः आनद्धाः लोहाः लोहत्वं उपरतिवायनचर्मिणो मंगविशिसंताः कुसुमशलभविशेषाः तेषां
व्रजः समूहाः अस्मान् तद्दृते तो दृश्यतरमर्थः २७ व्यावृत्तं पृष्ठलक्ष्म हीनसत्वं दृश्यतरमर्थः ३० स्तनितः स्वनः गर्जितरूपः शब्दः ३१ अध्याय २ खराः प्रजायंते मिथुनीभवंति उसंघे

अनाहता दुंदुभयः प्रणदंति विशांपते अप्रयुक्ताः प्रवर्तंते क्षत्रियाणां महारथाः २५ कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुंचंति दारुणाः २६ गृहीतशस्त्राः क्रोशंति चर्मिणो वाजिपृष्ठगाः अरुणोदये प्रदृश्यंते शतशः शलभव्रजाः
२७ उभे संध्ये प्रकाशेते दिशो दाहसमर्पिते पर्जन्यः पांसुवर्षी च मांसवर्षी च भारत २८ या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता
अरुंधती तयाप्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः २९ रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजं शनैश्चरः व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्
भयं ३० अनभ्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशं वाहनानां च रुदतां निपतंत्यश्रुबिंदवः ३१ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि अ
ध्यायः २ व्यास उवाच खरा गोषु प्रजायंते रमंते मातृभिः सुताः अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयंति वने द्रुमाः १ गर्भिण्यो रा
जपुत्र्यश्च जनयंति विभीषणान् क्रव्यादः पक्षिणश्चापि सहाघ्नं निपारसं २ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पंचपादा द्विमेहनाः
द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ३

नदृतिवा १ क्रव्यादः सारमेयादयः १ २ ३ ॥ ॥ ७ ॥ श्री ॥ गणायनमः ॥ ७ ॥

एम०
४

श्वा १ दृति १

शिवाशिनः श्रृगालनखाश्चर्यैव ४ ५ वृक्षा अश्वाघौशुनीकाभौमरा विशेषः कथः कलभोवाषायरे प्रोक्तो मृगाणां शैः विष्वः ६ प्रजापतेनजनयंति ७ प्रथग्जानयस
संबंधिनः श्रृङ्काः श्रोगाः चेरांत्वादिपुजाताः कौणकुक्कुटादृपक्षर्यः श्रृङ्गमगानदीस्यादिमेदिनी ८ नगराणिक्रिमाणिशिरावद्भवंति ९ पद्मानिमहान्तिकमलानिश्च

जायंतेविकृतायस्यास्वयाद्वातोशिवाशिनः त्रिपदाःशिशिविनखाश्चर्यास्वतंईश्च शिवाशिनः ४ नेथेवान्यास्वदृश्यंतेब्राह्मणोत्र
हृवाहिनां वैनतेयानमपूर्णस्वजनयंतिपरेतनव ५ गोवत्संवरवाम्हतेस्यास्मृगालंमहीपते कुक्कुटानकाभोस्वैवशकास्वाश्च
भवाशिनः ६ त्रिपःकास्विद्यजायंतेचनसाःपंचकास्तथा जातमात्राश्चनश्यंतिगायंतिचहसंतिच ७ पृथग्जनस्मन
वेसश्रृङ्काः प्रहसंतिच ८ नद्यंतिपरिगायंतिवेदयंतोमहद्भयं प्रतिमाश्चस्वलेसेनाःसशस्त्राःकालचोदिताः अन्यो
न्यमभिधावंतिशिशवोदंडपाणयः अन्योन्यमभिघ्नंतिनगराणिपुयुत्सवः ९ पद्मोत्पलानिवृक्षेषुजायंतेकुमुदानिच
विष्णगवानाश्चवाल्यग्राजोनाप्युपशाम्यति १० अभीक्ष्णंवर्तंतेभूमिर्कंराहुरूपेनिच स्वेतोग्रहस्तथाचित्रांसमतिक्रम्य
तिष्ठति ११

श्राणोनिभेरःकुमुदानिवंद्वारपविकासीनिनान्येव १० वर्ततेचवर्तेर्यादिप्यनरस्यर्थः निसंदोहोभवतीतिपावनस्कन्यनरतिपाठेपिसएवार्थः कार्तिकाःपाहिसंग्रामारंभत
वतल्लास्केश्चकेतुरूपेनितेहेवस्वेतो ग्रहः केतः चित्रामतिवास्यादोवर्ततेनिस्यंसमप्रकस्थौगाहुकेतूद्राहानोपकाशिष्पतोमहद्दनिष्टसूचकाविनिभावः ११ ॥ ॥

क्रम १

भी० प
५

धूमकेतुरूपग्रहविशेषः सप्तर्षिं नक्षत्रं पञ्चनक्षत्रं चाक्रम्य तिष्ठति तथा च स्यमागतो स्वांशे स्थितो नापि केतुना पुष्याविद्धस्तथा मघानक्षत्रे क्रूराक्रान्ते क्राविद्धे वसति स्वरूपं भवि त्रिपा
णां नाशो भवतीत्यर्थः पञ्चानां कृत्तिकादीनां तथा पुष्ये सस्यां यपनर्वसौ च प्रेमतिक्रमाद्भूधावर्त्यासुबाल्यणादिधिनिनाशनं विज्ञेयं २२ भगनक्षत्रे पूर्वाफल्गुनी स्तुतिमनेतत्तत्पाप
ल्गुनी २३ पूर्वप्रोष्ठपदे पूर्वाभाद्रपदानक्षत्रे समाहत्य परिक्रम्य परिवेष्य उपग्रहस्तेन सहितेन उत्तरोत्तराभाद्रपदानक्षत्रे उत्तरीक्षणेनाक्रान्तमिच्छति २४ केतुः द्वितीय उपग्रहः के

अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यं चाक्रम्य तिष्ठति २२ सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः मघास्वङ्गा
रको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः भगं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते २३ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विरोचते उत्तरे तु परिक्रम्य सहि
तः समुदीक्षते २४ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति २५ ध्रुवं प्रज्वलितो
घोरमपसव्यं प्रवर्तते रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करौ चित्रास्वात्यन्तरे चैव विष्ठितः परुषो ग्रहः २६ ॥ ॥ ॥

उपेतः ऐन्द्रं ज्येष्ठानक्षत्रमिति योज्यं २५ ध्रुवमिति परुषग्रहो राहुः एकनक्षत्रस्थौ शशिभास्करौ पीडयति अपसव्यं प्रवर्तते मराचक्रे सव्यं स्वर्भानो भद्र्वक्रे वेधे न स्याती स्वः मन
रोहिणीनक्षत्रं च पीडयतीत्यर्थः २६ ॥

एम
५

४८ ४९ मुनिः एवं तथेत्युक्ते तत्संबंधः धृतराष्ट्रेणाहूतमानत्वं धर्मार्थमितिसर्वं धर्मार्थः आर्जवं चिंतां ५० श्रीयेतस्मितताति ५१ धर्म्यधर्मा द्वैपेन पंथानं देशेशक्तिर्यथा ५२ अमंदुर्योधनः ५२

राजानः सत्त्वधर्मेण यदि वध्यंति संयुगे वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यंति केवलं ४८ इह कीर्तिं परां लोके दीर्घकालं महत्सुखं प्राप्स्यंति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ४९ वैशंपायन एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा कौरवीं राजसत्तम धृतराष्ट्रेण पुत्रेणाख्यानमनुगमस्तदा ५० स मुहूर्तं तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः असंशयं पार्थिवेंद्र कालः संक्षयते जगत सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतं ५१ ज्ञातीनां वै कुरूणां च संबंधिसुहृदां तथा धर्म्यं देशय पंथानं समर्थो ह्यसि वारणे ५२ क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियं कालोयं पुत्ररूपेण तव जातो विशांपते ५३ न वधः पूज्यते वेदे हितं नैव कथंचन हन्यात्स एनं यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकां तनुं ५४ कालेनोत्पथगंतासि शक्ये सति यथा पथि कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षितां ५५ अनर्थो राज्यरूपेण तव जातो विशांपते लुप्तधर्मा परं धर्मं दर्शय वै सुतान् ५६ किं ते राज्येन दुर्धर्ष येन प्राप्तोसि किल्बिषं यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ५७ लभंतां पांडवा राज्यं शमं गच्छंतु कौरवाः एवं ब्रुवति विप्रेंद्रे धृतराष्ट्रोंबिकासुतः ५८ आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यं चैवाब्रवीत्पुनः ॥

सधर्मः एवं धर्मं हंतारं ५४ शक्येनापि हि मत्सांकि मर्थं स्यापरीवअन्मार्गगामी भवसीत्यर्थः ५४ परेणाप्यतिशयेन ५६ ५७ आक्षिप्य वाक्यं ब्रुवती तिसंबंधः ५८

वेत्तात्तातास्मीतिशेषः भावाभावौ वृद्धिविनाशौ परेषां स्वेषां च ५९ गतिः पदार्थानां दर्शयिता उपदेष्टा ६० त्वं हि धर्म इत्यादि श्लोकद्वयं स्पष्टार्थः ६१ ६२ तत्त्वतः किंचिन्हं ६३ ६४ इष्टा इ

धृतराष्ट्र उवाच यथा भवान्वेत्ति तथैव चैतन्मा भावाभावौ विदितौ मे यथार्थौ स्वार्थे हि सं(मु१)ह्यति तात लोको मां चापि लोकात्मकमेव वि
द्धि ५९ प्रसादये त्वामतुलप्रभावं त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः नचापि ते मद्वशगा महर्षे न चाधर्मं कर्तुमर्हो हि मे मतिः ६० त्वं
हि धर्मः पवित्रं यशः कीर्तिश्च भारत कुरूणां पांडवानां च मान्यश्चापि पितामह ६१ व्यास उवाच वैचित्रवीर्य नृपते यत्ते मन
सि वर्तते अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयं ६२ धृतराष्ट्र उवाच यानि लिंगानि संग्रामे भवंति विजयिष्यतां ता
नि सर्वाणि भगवंछ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ६३ प्रसन्नभाः पावकऊर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः पुण्याश्च गंधाश्चाहुती
नां प्रवांति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः गंभीरघोषाश्च महास्वनाश्च शंखा मृदंगाश्च नदंति यत्र विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ६४ इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ये पृष्ठतस्ते त्वरयंति राजन्ये चाग्रत
स्ते प्रतिषेधयंति ६५ कल्याणा वाचः शकुना राजहंसाः शुकाः क्रौंचाः शतपत्राश्च यत्र प्रदक्षिणाश्चैव भवंति संख्ये ध्रुवं जयं तत्र
वदंति विप्राः ६६ त

ति पृष्ठतो वायसा आगमिष्यतां त्वरयंति अग्रतस्ते प्रतिषेधयंतीति स्पष्टार्थः पृष्ठतो वायसा आगामिनं निषेधयंतीत्यर्थः ६६ ६७ ॥ ॥

त्रिष्वितित्रिषुपिष्ठेत्रेषु नापतति विजयश्रोतेषु पश्चाच्छिमाहिर्नेव तिनक्षत्रैर्ग्रहो अप्साम्यपतेऽन्येत्रेचामग्रंकुलशंवोणाच्छत्रेहंपतद्रुहः आसनंकीलकाद्युसिवपवाः कल्स्येतेए
वेमघाहिनक्षेकेनग्राश्रयाणजपतेः तथा मूलाहिनवकेनरश्मिणाम्यनापतेः एवंविधेषु त्रिषुपिष्ठेत्रेषुतत्राणिमेर्वेषुनक्षत्रनक्षत्रेषुनान्तिश्रवत्रेषुमिशितियोगेनक्षत्रविशेषिषुनक्षे
षुनक्षत्राणि चत्ता निनक्षत्राणिमानितेषुकूरक्रांतत्वाहिना भक्तिपामावकेरेषुनक्षत्रेषुग्रहः पापग्रहः शीर्षेकुलशाम्रानेसंपततेतेननक्षत्रेपप्स्तनहंतगीतानामस्येषांचमांडुलि
कानांणतानाशः सह्यतेतत्रैवमतिमघायांकुजोऽस्तितथापराभगनक्षत्रंपूर्वाफल्गुनीप्रस्ताततत्रसः शनैश्चरोवंपुरुहिनागजपतेर्महद्दुंकाण्डमितितथोक्तेतत्रैवकुलशस्येभ

त्रिषुमेर्वेषुनक्षत्रनक्षत्रेषुविशांपते ग्रहः संपततेशीर्षेजनपनभयमुत्तमं ३

वेघुहरोगोगेमहद्दुपंघातपातादिकंसर्वंजायतेनात्रसंशयः तिकलशाख्येशनेश्चरेइतिशेषः तथाविशाखामेषेष्वपिश्रवेत्रेछत्रेकुप्पेद्रेकराक्रांतेवर्ततेइतिश्रव
संगतपतेम्नुत्रभेगः एवंप्रथमछत्रेपिक्रूरक्रांतेहिलेपाः पुष्पस्यपीड्यतितथातिमछत्रेश्रवणोग्रोष्ठपदेपार्श्वहस्तितिशक्रोवर्ततेइतितथापितावनिषुफलावेवएवं
पूर्वेस्यनिरन्वयोनाशः इतायोम्नुत्रेपोः णजनाशेपितसत्राणांछत्रमामिहिरस्तीविशेषः तथाचमध्यमछत्रेमघाहभौमः स्वासांमर्यचंद्रणहवः पूर्वस्यामुत्तास्योवाफा

भी० प
७

त्वा २

न्युर्मांशोनेश्वरः विशाखायां वैधनक्षत्रहस्पतिस्थालिनेषांफलंतंतेत्रैवोक्तंक्रोरणहृचतुष्कं वचुथस्वंद्रोणासंयुतंपूर्वछत्रविनाशायकथितंपर्वतमीभिरितितत्रसिंधुसागरसंगमा
न्तगोदावरीसागरसंगमपर्यंतंपश्चिमे तद्दक्षिणोत्तरपश्चिमएवकर्णप्रावारणपर्यंतंहुताशपातहृतोगजपतिः तयोरलयोर्मध्येऽश्वपतिः हस्तिनापुरंतद्ईशानदेशाच्छत्वानगंगा
मूलसर्वभोगस्तीतिछत्रांतर्गतमेवहरिद्वारांतरेहस्तिनाहोपन्यायेनाश्व पतिगजपसोरंतर्गतमितितेनहस्तिनापुरस्थानांप्राच्यत्वात्संतश्चपः तैथैवपांचालाईशानमधीति
पतद्यनरपतिनयहरिनोत्स्यंईशानदेशाः कूर्मचक्रेप्रोक्ताः रेवत्यश्विनीयाम्येयाद्देशेईशानगोचरोगंगाद्वारंकुरुक्षेत्रंश्रीकंठहस्तिनापुरंस्वमप्यवक्रैरुयाहास्वकर्णप्रा
वरणात्याविनश्यंतिचैतमेवदेशाल्लीशानगोचरेइतिदिक ३२ श्रीरामरामरामरामरामं ॥ ७ ॥ शिवशिवशिवशिवशिव ॥ ॥ ॥

राम
७

चंद्रादित्यावुभौ ग्रस्तौ विसेतेन स्रोके नोक्तमर्थं विशदयति द्वाभ्यां चतुर्दशीमिति त्रयोदशी त्रयोदशानां मध्ये पूर्णा पंचदशीं अमावास्यां भूतपूर्वां नाभिजानेन तज्ज्ञानामिष्यतिभ
पसाकालेन षष्टः पंचदशे योगः प्राप्तस्ततः इति भावः एकमासे एकस्मिन्नेव मासे भवा पूर्वे त्रयोदश्यां त्रयोपश्च समाप्यामर्थ ग्रहणामेवोक्तं द्रानेन एकस्मिन्मासे चंद्रसूर्यौ मासां ग्रहणाद्य
न्तः लोपो ग्मावास्यायोपरामर्षो ग्रस्तौ शास्तचंद्रोपि ग्रस्तत्वदर्शरूपेण संकृतत्वात् ३१ अपर्वणि लोकप्रसिद्धो पर्वणि पूर्वेवन्नेय ३२ प्रतिस्रोतः सोम महानद्यः विपरीतप्र

चतुर्दशीं पंचदशीं भूतपूर्वां च षोडशीं चंद्रसूर्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीं ३२ अपर्वणि ग्रहेणैतौ प्रजाः संक्षप
यिष्यतः शोणितं वर्षवक्त्रसंपूर्णाश्च तत्र शास्त्रराक्षसाः ३३ प्रतिस्रोतो महानद्यः सरितः शोणितोदकाः फेनायमानाः
कूपाश्च कूर्दंति वृषभा इव ३४ पतंत्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः अद्यचैव निशां व्युष्टामनयं समवा
स०२ प्स्यथ ३५ भित्तिः सस्य महोल्काभिस्तिमिरं सर्वतो दिशं अग्नो म्य सुपतिष्ठद्भिस्तत्रैवोक्तं महर्षिभिः भूमिपालस
हस्राणां भूमिः पास्यति शोणितं कैलासमंदराभ्यां तु तथा हिमवतो विभो ३७ सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतंति च ३८

वाहा विभक्तिलोपश्चार्षः विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासो वा क्रियाविशेषणं वा कूपाः जलाशयाः कूर्दतिक्रीडंतिचाते: दर्पतः सर्वथः ३४ अनयं अनीति
फलं ३५ महोल्काभिः रूपाभावात शरीकाश्च ज्वालपातत्रोभिः इति सस्यसारूढ्हिनिर्गत ३५ महाशब्दः क्रियात तिशेषः ३७

भी॰ प
८

महाभूतानाः सृष्टीभूताः अभतत्वत्तद्यावेसमहच्छ्रांतमवर्तोपोलासमर्पारवृक्षंघ्रितवंतरवेमर्थः ३९ अशनीभिः अशनिद्वयोर्लिंगयोरितिकोशात्स्त्रीत्वं ३९ ४२ शिखराणां
दुमाग्राणांशिखरोत्वोद्रुमाग्रेचेतिमेदिनी ४३ पक्कापक्केतिविनाशाभिसूचकानां पक्षिणां पुरुषमितिपक्कंपरिणतंविपक्वंतद्विनाशाभिमुखं त्रिधेतिमेदिनी पक्कापक्केतिपक्षि

महाभूतानाम् भिकंपेचत्वारः सागराः पृथक् वेलामुद्वर्तयंतीव क्षोभयंतो वसुंधरां ३८ वृक्षानुन्मथ्यवांत्युग्रावाताः शर्करकर्षि
णः अभग्नाः समहावातैरशनीभिः समाहताः ३९ वृक्षाः पतंतिचैत्याश्चग्रामेषुनगरेषुच नीललोहितपीतश्चभवत्यग्नि
र्हुतोद्विजैः ४० वामार्चिर्दुष्टगंधश्चधूमप्रायःखरस्वनः स्पर्शागंधारसाश्चैवविपरीतामहीपते ४१ धूमध्वजाः प्रधूपति
कंपमानामुहुर्मुहुः मुंचंत्यंगारवर्षंचभेर्यश्चपटहास्तथा ४२ शिखराणांसमृद्धानामुपरिष्टात्समंततः वायसाश्चकृ
त्स्वगंभीमंमंडलमाश्रिताः ४३ पक्कापक्केतिसुभृशंवावाश्यंतेवयांसिच नीलीयंतेध्वजाग्रेषुक्षयायपृथिवीक्षितां
४४ ध्यायंतःप्रकिरंतश्चवालान्वेपथुसंयुताः दीनास्तुरंगमाः सर्वेवारणाःसलिलाश्रयाः ४५ एतच्छ्रुत्वाभवानत्रप्रा
प्तकालंव्यवस्यतां यथालोकःसमुच्छेदंनायंगच्छतिभारत ४६ वैशंपायनउवाच पितुर्वचोनिशम्यैतद्धृतराष्ट्रोब्रवीदिदं
दिष्टमेतत्पुरामन्येभविष्यतिनसंशयः ४७

हतानुकारांवावाश्यंतेअतिशयेनशब्दंकुर्वंति ४४ प्रकिरंतः शकृन्मूत्रमितिशेषः वालाः पुच्छस्थितिनः सलिलाश्रयाः असंतप्रस्वेदयुक्ताः ४५ ४६ ४७ राम॰
८

वक्रेऽतिवक्रेऽत्रैवमर्वतो भेदूचक्रे मघास्थितो लोहिताङ्गोऽङ्गारकः वक्रानुवक्रं कृत्वा पुनः पुनर्वक्रीभूय ब्रह्मराशिं हृत्स्थितिनाको नेराशिं न भजेश्रवणं समावृत्य समस्थक पूर्णादिष्यावि
ध्यातिष्ठति १७ परिछिन्नाछादिताः पंचशीर्षा इति शिवीसहशानि येषां ते पंचशीर्षाः १८ २० शोणितमपाद्मावतिः पयोंदके मघाहुवनी सर्वः अतएवछजा एवउडुपानि

वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहितांगो अवस्थितः १७ सर्वसस्यपरिछिन्ना पृथिवी सस्यमा
लिनी पंचशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः १८ प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शो
णितं प्रक्षरंत्युत १९ निश्चेरुश्चापि चापेभ्यः खङ्गाश्च ज्वलिता भृशं व्यक्तं पश्यंति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितं २० अग्नि
वर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान् क्षयः २१ पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपस
माकुला कुरूणां वैशसं राजन् मृत्युना सह भारत २२ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरंति मृगद्विजाः अत्याहितं दर्शयंतो वेद
यंति महद्भयं २३ एकपक्षा [illegible]चरणाः शकुनिः खचरो निशि रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयंति च २४ शस्त्राणि चे
व राजेंद्र प्रज्वलंतीव संस्थिता सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा २५

हि२

ध्वजस्तावत्तैः समाकुला वैशसं विरोध २१ २२ छर्दयन् स्रोत्राणि केशकालेनासकवमनं कारयतीव २४ शस्त्राणि प्रतप्तानि ज्वलंतीव २५

संवत्सरेति पूर्वं श्रवणस्थो बृहस्पतिः भोगनक्षत्रस्थः सूर्यपुत्रस्तु तं जायुभौ विशाखायाः समीपे तिर्यक्वेधेन शतपदे चक्रे विशाखानक्षत्रं विध्यतः स्पर्शः तथा हि तस्मिन् चक्रे धुवेवो इति श्रवणः सपादतत्रये एसा युक्कृ मणिविशाखायाः पादत्रये एलतित्ते नेइस्येन न विध्यते तस्तीये नचतुर्थे द्वितीयेन नततीये प्रथमेन द्वितीयरनितपादनएकालनस्याः सपादरूपेण येपादरसेने नकपेएतित्तेतेरतिविशाखायाः पादत्रयं तत्रैव चक्रे विध्यतः तत्तदौ चेहांप्रसक्ते २६ चंद्रादित्याविति अपर्वणि पंचदशाख्ये पंचदशे हि भवनिर्गतिथिवृद्धो वा
का।

सं

संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलिताबुभौ विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनिश्चरौ २६ चंद्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकाह्ना हि त्रयोदशीं अपर्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः २७ अशोभिता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समंततः उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षंति शोणितं २८ कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते अभीक्ष्णं वाता वायंते धूमकेतुरवस्थितः विषमं जनयन्नेत आक्रंदजननं महत् ३०

इह वा एकतिथिक्षये चतुर्दशे वा हि भवति तिथि द्वय क्षय स्तु लोके संनमप्रसिद्ध इति अपर्वणी सूक्तं ग्रहं यातौ राहुणा ग्रहणं प्राप्तौ एवं रेव प्रजासंक्षयं देहं तत्त्वेन शास्त्रे रश्मि साह्ययेनेति २७ अशोभिता अमंगलाः २८ विशाखासंनस्थः पुरुषो ग्रहो रोहिणीं पीडयती स्यात् तत्र चित्राशेषस्थिताः रोहिणीं अषाढा सेनसा मुह्यपिकनक्षत्रं पीडयति संसेस्थिताः कृत्तिकां पीडयन्तेन सो यानि कनक्षत्रं पीडयति सर्वतोभद्रचक्रे तत्पादवर्शनात तरेतराहस्त्रिका नितिसंधेनती सो का कोः कर्मभिरुपलक्षितो राहुरित्यर्थः
२९ धूमकेतुरुत्पातविशेषमनुलक्ष्यावस्थिताः विषमं वैषम्यमुक्तमिति यावत् ३०

६८ ६९ प्रविष्टसपत्नेस्मिन्नितिशेषः हृष्टाः मारितोमारितःनिर्दिष्टाः हृष्टपुष्टाः हतोसिहतोसीत्याः पश्चाद्धर्षंपाश्चात्यसंप्रयोजनंजयात्संधायेतिनिश्चित्वेतिया

अलंकारैःकवचैःकेतुभिश्चमुखवर्णैर्हेषितैर्वाहयानां भ्राजिष्मतीदुःप्रतिवीक्षणीयायेषांचमूस्तेविजयंतिशत्रून् ६८
हृष्टावाचस्तथासत्वंयोधानांयत्रभारत नम्लायंतिस्रजश्चैवतेतरंतिरणोदधिं ६९ हृष्टावाचःप्रविष्टस्यहृष्टिताःअथविविक्षतः
पश्चात्संधायंसर्थमग्रेचप्रतिषेधकाः ७० शब्दरूपरसस्पर्शगंधाश्चाविकृताःशुभाः सदाहर्षश्चयोधानांजयतामिहलक्षणं
७१ अनुगावायवोयांतितथाभ्राणिवयांसिच अनुप्लवंतिमेघाश्चतथैवेंद्रधनूंषिच ७२ एतानिजयमानानांलक्षणानिवि
शांपते भवंतिविपरीतानिमुमूर्षूणांजनाधिप ७३ अल्पायांवामहत्यांवासेनायामितिनिश्चयः हर्षोयोधगणस्यै
कोजयलक्षणमुच्यते ७४ एकोदीर्णोदारयतिसेनांसुमहतीमपि तंदीर्णमनुदीर्यंतेयोधाःशूरतरा अपि ७५ दुर्निवि
र्तातदाचैवप्रभग्नामहतीचमूः अपामिवमहावेगास्त्रस्ताम्रगगणाइव ७६ नैवशक्यासमाधातुंसंनिपातेमहाचमूः
दीर्णामित्येवदीर्यंतेप्यविद्वांसोपिभारत ७७ भीतान्भग्नांश्चसंप्रेक्ष्यभयंभूयोपिवर्धते प्रभग्नासहसाराजन्दिशोविद्रवतेचमूः ७८

श्चाग्रेप्रतिषेधकाः मांगुरुत्वमरिषमीसेवंज्ञानोपकालास्त्वपिमरणोस्येवसत्यकालाश्चदुर्योधनंप्रसेवप्रवर्तनदृशिभावः ७० ७१ अनुगाश्चानुकूलाः ७२ ७८

भी: म·
१०

उपायविजयंलाभपूर्वकंजयंसाम्नाप्राप्तयाभेदेनवाशत्रूणांवाचामार्थिंजस्यधनेनवासंतर्पितस्यमुख्यैर्जयः शत्रुभेदेनमध्यमः निवृत्तोधर्मइत्यर्थः संनिपातःयोधा
नांसंघर्षः ७९ अव्यभ्रांताःस्थाविहिवनाशकाः ८० शूराणांमहापयंसंपतिनोयेषांतेसत्वदृष्टांतमाहनवैनतेयइतिमहत्याअपिसेनयाअपचितिप्रतिकारोनाशंयायकैवासेना

पं ३ पं ३

नैवसैन्यापपितंशक्याशूरापिमहाचमूः संहतस्त्वमहतीसेनांचतुरंगांमहीपतिः ७८ उपायविजयंश्रेष्ठमाहुर्भेदेनमध्यमं
जघन्यएषविजयोयोयुद्धेनविशांपते ७९ महादोषःसंनिपातस्ततस्याद्यःक्षयउच्यते परस्परंज्ञातिसंहृष्टाअव्यभ्रांताःसुनिश्चि त्य ग्मृतौ
ताः अपिपंचाशतेशूराम्रद्नंतिमहतीचमूं ८० अपिवापंचषट्सप्तविजयंत्यनिवर्तिनः नैवेनतेयोगरुडःप्रशंसंतिमहा
जने दृष्ट्वासुपर्णोपचितिंमहत्याअपिभारत ८१ नबाहुल्येनसेनायाजयोभवतिनिस्पृशः अध्रुवोविजयोनामदैवं
चात्रपरायणं जयवंतोहिसंग्रामेकृतकृत्याभवंतिहि ८२ इतिभीष्मपर्वणिउद्यानवर्णनंअध्यायः ३ वैशंपायन०
एवमुक्त्वाययौव्यासोधृतराष्ट्रायधीमते धृतराष्ट्रोपितच्छ्रुत्वाध्यानमेवान्वपद्यत १ सुमुहूर्तमिवध्यात्वाविनिःश्वस्यमु
हुर्मुहुः संजयंसंशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ २

कोनेशकाहत्वाआलोक्यसुपर्णःशोभनपतनःगरुडोनामतःवैनतेयोविनतायाःपुत्रोमहाजनंबहुजनंसमूहंनप्रशंसतिनकामयतेसर्थः भवेदृष्टपचितिःपूजाअयमि
ष्टिनिहानिष्ठितिमेदिनीशूराणांनसहायापेक्षाअस्तीतिअक्षौहिणीबहुत्वान्मत्पुत्राणांजयोवश्यंभवतीतित्वयानमंतव्यमितिभावः ॥ ८२

एम·
१०

३ नवाशाम्यंतिनैवशाम्यंतियमक्षयंयमलोकं ४ ७ दिव्यंनिप्यादीपेनांधकारेनाशितेचक्षुषाघटोदृश्यतेएवंधीरूपसर्वविषयावकाशानतमसिनाशितेसति
विशालमहोपलाच्छायासर्वप्रकाशनइत्यर्थः ८ शास्त्रचक्षुरिनिपदाहेचक्षुष्मान्निमानकोत्पादिनापात्मानंयोगीपश्यतिनहार्थोविद्यानंधोभवतितथाचश्रुतिःतंवाएतंसेतंनी

संजयेमेमहीपालाःशूरायुद्धाभिनंदिनः अन्योन्यमभिनिघ्नंतिशस्त्रैरुच्चावचैरिह ३ पार्थिवाःपृथिवीहेतोःसमभित्यज्य
जीवितं नचाशाम्यंतिनिघ्नंतोवर्धयंतियमक्षयं ४ भौममैश्वर्यमिच्छंतोनमृष्यंतेपरस्परं मन्येबहुगुणाभूमिस्तन्ममाचक्ष्व
संजय ५ बहूनिचसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच कोट्यश्चलोकवीराणांसमेताःकुरुजांगले ६ देशानांचपरीमा
णंनगराणांचसंजय श्रोतुमिच्छामितत्वेनयतएतेसमागताः ७ दिव्यबुद्धिप्रदीपेनयुक्तस्त्वंज्ञानचक्षुषा प्रसादात्त
स्यविप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ८ संजयउवाच यथाप्रज्ञंमहाप्राज्ञभौमान्वक्ष्यामितेगुणान् शास्त्रचक्षुरवे
क्षस्वनमस्तेभरतर्षभ ९ द्विविधानीहभूतानित्रसानिस्थावराणिच त्रसानांत्रिविधायोनिरंडस्वेदजरायुजाः १०

छामि ३

तौघः सन्नंधोनभवतीतिसेतुंमर्यादाविधारकंपरमेश्वरमात्मानंप्राप्यनिवृत्तिपदयोरर्थः अनेनैवाभिप्रायेणाख्येवक्ष्येस्याहनमस्तइतिविनयः शास्त्रेपरेद्रूल्पवाणाप
आसेनेवत्वमुपदिष्टोसीतिभावः ९ त्रसानांजंगमानांयोनिरुत्पत्तिस्थानंअंडजाःपक्षिसरीसृपाद्याः स्वेदजाःयूकालिक्षाद्याः जरायुजाःमनुष्यपश्वाद्याः १०

भा० प० येषु चतुर्दश यस्य यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ते मानवाः त्रैवर्णिकाः पशवस्तु गोजाश्वाः जरायुजानां मध्ये प्रवरा इति योजना १२ ग्राम्याणां वक्ष्यमाणानां पशूनां मध्ये न आरण्यवासिना
११ मिश्र पिपुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त तस्मात्त्रयः पशूनां हस्तादाना पुरुषो हस्ती मर्कट इति विध्यर्थवादाभ्यां पुरुषे विपुरालम्भस्यैवेति ग्राम्यपशुषु पुरुषस्य गणनं १३ उद्भिज्जा
भूमिमुद्भिद्य जाताः वृक्षाः वनस्पत्यादयः गुल्माः कुशकाशादयः स्तम्बाः लता वृक्षाद्यारूढाः गुडूच्यादयः वल्ल्यः भूमिप्रसाराः वर्षमात्रस्थायिनः कूष्माण्डाद्याः त्वक्साराः वेण्वादयः
त्वक्सारजातयः नलादयः १४ तेषामिति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः पञ्चोद्भिज्जा इत्येकोनविंशतिसंख्यासंख्यानां विकाराणां प्रकृतिभूतेषु पञ्च स्थूलमहाभूतेषु प्रक्षेप

उमानानांक्रतुमेवेषांश्रेष्ठाजनजरायुजाः जरायुजानांप्रवरामानवाःपशवस्तथा ११ नानारूपधराराजनतेषां
भेदाश्चतुर्दश वेदोक्ताःपृथिवीपालयेषुयज्ञाःप्रतिष्ठिताः १२ ग्राम्याणांपुरुषाःश्रेष्ठाःसिंहाश्चारण्यवासिनां
सर्वेषामेवभूतानामन्योन्येनोपजीवनं १३ उद्भिज्जास्थावराःप्रोक्तास्तेषांपंचैवजातयः वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्व
क्साराःतृणजातयः १४ तेषांविंशतिरेकोनामहाभूतेषुपंचसु चतुर्विंशतिरुद्दिष्टागायत्रीलोकसंमता १५

सति चतुर्विंशत्यक्षरसंख्यासाम्यात् प्रकृतिविकृत्यात्मिका गायत्री यं भवति अत्र चैव स्वेदजानां उद्भिज्जेष्वन्तर्भावः ते हि भूमिमुद्भिद्य जायन्ते स्वेदजास्तु जलमुद्भिद्य जायन्त इति
साम्यात् तन्नीयेनात्वरोधः संशोकजाये इति सापाण्डवः स्वेदजानामपि येषु न जलसाम्याज्जरायुजेष्वेवान्तर्भावः यद्वा यूकाभ्वे कृते तदुपलक्षणं स्वेदजं तत्र मत्स्यादि साक्षाद्येन चतुर्विंशतिः
तदिति एकार्थकाणाम् अमृतात्मकं गायत्र्या ओंब्रह्म गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्युपक्रम्य सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतद्दृचाभ्यनूक्तं तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः पा
दोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति श्रुतौ ह्येष उपसंहारदर्शनात् १५ एम०
११

२६ ३० यस्य भूमिरिति राजा हि सार्वभौमो भवन् सर्वेन स्वात्मानं प्राप्नोति अश्वमेधेन स्वाक् मम किंचिन्न प्राप्नोति । तिष्ठन्नकृत्स्नाभूमिस्तस्य रक्षं सर्वं यत्तद्भाग्यशो भवति तथा
तद्वाजमेधेन यज्ञे स्थूपेन पुरुषो हृदयेन नारायणः कामयमानस्तिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एवं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यदित्यादि श्रुतिः २१ अध्यायः ए४

ए१

यैतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्वितां तत्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति २६ भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति
रा१
भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनं २७ आरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वा
रणास्तथा २८ ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप गोरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्दभाः २९ एते ग्राम्याः
समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः एते वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ३० यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजंगमं
ततोतिगृध्रा राजानो विनिघ्नंतीतरेतरं ३१ ॥ इति भीष्मपर्वणि चतुर्थोध्यायः धृतराष्ट्र उवाच नदीनां पर्वतानां च येपचास्य भूमिमा
श्रिताः

वस्यमानाभगवद्गीतोपनिषदर्थज्ञानाधिकारार्थं कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रकारार्थं कर्मणामनुष्ठेयत्वं प्रकारं नरेणोपयायाधिकृतानामस्तन्तास्म विंशिभूणामपि सक्षमतव
यहणायास्यनासिध्यर्थं स्थलेभयवतो हृदयकृत्स्नं प्रसंगात्मके विनसंयमः कर्तव्य इत्याशयेन भुवनकोशं वर्णयति नदीनां पर्वतानां चेत्यादिना तत्सर्वं श्रुतवानसी संतेनाध्यायाष्टकेन १

भी॰ प
१२

वा२

२ तत्रतावत्पंचेमानिमहाराजेत्यादिनातेषांरूपमेवाह अपिसंक्षेपेनसर्वंविस्तरादिकं भगवद्रूपाख्यानकल्पास्तुंउत्तकनकल्पायेनभगवतोरूपमितिप्रतिपादयति महाभूता
निपृथिव्यादीनितान्येवजगतीरूपस्वरूपाणि पिंडरूपाणिचतत्स्थानिचसर्वाणिचेतनस्यपद कार्याणिसमानितुल्यान्येवबहुत्वंउपाधिभेदाभिप्रायेणनहिकुंभद्रो

प्रमाणंचप्रमाणानांपृथिव्याममस्सर्वतः निखिलेनसमाचक्ष्वकाननानिचसंजय २ संजयउवाच पंचेमानिमहारा
जमहाभूतानिसंग्रहात् जगतीस्थानिसर्वाणिसमान्याहुर्मनीषिणः ३ भूमिरापस्तथावायुरग्निराकाशमेवच गुणो
त्तराणिसर्वाणितेषांभूमिःप्रधानतः ४ शब्दस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चपंचमः भूमेरेतेगुणाःप्रोक्ताऋषिभिस्तत्ववे
दिभिः ५ शब्दस्पर्शश्चरूपंचतेजसोथगुणास्त्रयः शब्दस्पर्शश्चवायोस्तुआकाशेशब्दएवतु ६

भ१

रूपाद्युपाधिश्चाकाशस्येवमशकपतनाद्यादिशरीरेषुचैतन्यस्यस्वतोविषमत्वंदृश्यतेतस्मात्सर्वाणिजगतीस्थानिसमान्येवबदृश्यतिचैतावान्मेदिनाःसमदृशिनि एम॰
इति ३ भूमिरितिवायोरग्निरितिश्रुतेरग्निहेतुर्वायुरग्नेःपरोऽग्निः गुणोत्तराणिपूर्वपूर्वापेक्षयाउत्तरमेकैकगुणाधिकंरहेच आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः
पृथिवीतिश्रूयमाणजन्मक्रमाभिप्रायेणोक्तं ५ शब्दादयोगुणाःप्रसिद्धाः ५ १२

एतेन पंचेति महाभूतेषु मं च महाभूतात्मकेषु सर्वेषु लोकेषु भोग्यवस्तुषु शरीरादिविषयं तेषु पंचगुणाः संति एते वै पंचगुणा भोक्तारो भूताः नित्यनिवृत्ताः स्वेतनापुरुषाः प्रति
ष्ठिताः देहेंद्रियादीन भोग्यान विषयान् पंचेतनाः शब्दादीन् विभोगपांतराणि भुंजंते देहादीनामपि भोगोपकारणत्वात् भोग्यत्वमेव न तु भोक्तृत्वमित्यर्थः ७ अन्योन्यमिति समस्मात्
साम्येन समभावः समस्त्रामेति विषयान निर्देशेषु हि समर्थन्नस्ये तिष्ठति समस्तो सार्वभौमा समशब्दर्शनात भोक्तृपोग्ययोर्यदा तु स्थितिमलयम माधिमो सेषत्रस भावोभवति तदा ते उभे

एते पंचगुणा राजन्महाभूतेषु पंचसु वर्तंते सर्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः ७ अन्योन्यं नाभिवर्तंते सा
म्यं भवति वै यदा यदा तु विषमीभावमाविशंति परस्परं तदा देहैर्देहवंतो व्यतिरोहंति नान्यथा ८

अन्योन्यं नाभिवर्तंते अव्यवहारतो विद्यमानमपि भोग्यं भोक्तारं नोपसर्पति नापि भोक्ता उपसर्पति भोग्यमतन न स्यादेहेंद्रियादेरभावाद्भोग्यजातमुपसर्पतीत्यर्थः ८
यदा त्विति भोगप्रदकर्मोद्भवकाले विषमीभावं साम्यात्प्रच्युतिं आविशंति प्राप्नुवंति तदा त एव भोक्तारो भोग्यपदार्थाश्च देहैः स्वस्वरूपैः देहवंतः लब्धस्वरूपाभूत्वा तैरेव स्वदेहैः
परस्परं व्यतिरोहंति भोक्तारो भोग्येषु निपतंति भोग्यांश्चापि भोक्तारि सूक्ष्मरूपेणावस्थानां जनयंतीत्यर्थः

भी· ५ स्थानुपूर्व्याभूम्यादिक्रमेण विनश्यंति जायंते च अनुपूर्वशः आकाशादिक्रमेण विपर्ययेण क्रमेण न अपपद्यते चेति मायेनहरिक्रमविपरीतत्वात्संहारक्रमस्य स्थनतएवउत्पत्तिरि

२३ नाशशीलत्वात् एवमवीत्ये तानि भौतमेयानपरीमेयानि स्वनंतानि मरीचिकोदृक दृष्टत्वत्वात् नहि मरीचिकोदकमियत्तया परिमितिर्या सोऽहंशकां यतनएतान्यपरिमेयानि

ततनस्मादुक्तो: एवां रूपं स्वरूपमेवनतभौतिकं नरत्वभ्यस्तस्याधिष्ठानादन्यत्तूक्ष्मलिंगत्वनएवसर्वत्वत्व्यिंवस्यात्मैवदृंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वं पितिसर्वस्यब्रह्मभावस्थवणम्

पद्यतेऽस्यर्थः १० अपरिमेयत्वमेवाहूतत्रनेत्रेतिमिह्वास्वपिपत्रव्रसारंभिलात्तद्वेतिनत्राविशमनामपाः धातवः अनत्तयःपंचभौतिकादृश्यते तोऽपरिमेयाएवतएवंत्समपि

स्थानुपूर्व्या विनश्यंति जायंते चानुपूर्वशः सर्वाण्यपरिमेयानि नदृषां रूपमेस्वरं १०

नचतत्रहिदृश्यंते धातवः पंचभौतिकाः तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ११

तथ्यागणाकारयःतर्केणसूर्यगत्याहि शरीरेइनदिनमानमेरुपार छायामेइछायामेइनाचतेषांप्रमाणानि तत्त्वोपलस्सर्वांश्चाकारमेरुस्यापितथाहिकेचित्कंदुकाकारं के

चित्त्रिकोणं केचित्चक्राकारं भूमिसंस्थानेकल्पयंति तथाप्रमाणमेरोपि जंबूद्वीपपरिणाहृगणकाः तथाप्रकुभुजेकस्यापकमुवःमिहांशकेनाधिकाद्वनिवहंतिपंचदशशतानि

काशीतियोजनानियोजनचतुर्विंशांशसहितानितथा लक्षयोजनं नसीणमहूर्तिपरंणांनेरश्वपिश्रयाहृशसहस्राणिषट्शतानि चेति वृत्यति ११ एम·

[illegible] २३

कस्तर्ह्यत्र सिद्धान्तः इत्याशंक्यानिर्वचनीयत्वात्प्रमेयस्य न तर्केण साधयितुं योग्यत्वमित्याह अचिंत्याः इति भावाः अग्रात्र्यसोपा हातनिमित्तपरिमाणाद्यधर्माधर्मादयः पदार्थाः
चिंत्यत्तस्मर्थो ग्याला न तर्केण साधयेत न हि तेन तर्केण साधयितुं शक्यं तेन तर्कोतरेण तस्य बाधसंभवात् तर्काप्रतिष्ठिताहि तस्मात्प्रत्व ख्यातएवास्य श्लोकस्योत्तरार्धमस्त्वत्र
दंतिनाप्रतिष्ठितेर्केणागंभीरार्थस्य निश्चयः इति तथाहि कंदुकाकारेण भुवनकोशकल्पमानेषु केचित्कुर्वणेकमरणे पापमेतिषवित्तेषां किंचनपि शेषात्मत्वपरमन्वत्राम्न
ययोपलब्धीति वक्तुं पुनः पेतत्तत्र तर्केवेतत्स्वस्वरूपं तिनेषांगुरुत्ववतांमर्यानां ग्रधस्तात्पतनस्वभावेनावष्टंभपतनं भवतीति तानान्देशांतरक्रूरवाली तिवक्तंतथा वनत्राम्न
पात कुत्तादृशां तरकल्पना लोकदृष्टिविरुद्धेतिपाताम्य विप्रतीपनीयेतिनत्पथापरिज्ञायातंतरीक्षेः वस्त्यानचतिः दिगंबरादिभेयः सर्वैर्वादिभिः कल्प्यते तथा वपम

अचिंत्याः खल्वे भावा न तांस्तर्केण साधयेत् १३

पितस्मात्तत्र कर्ण्णाशक्तिमत्तां कल्पयामेहूयथा सर्वैरिकध्याः प्राणिनः पृथिवीपादाधस्तात् ऐवमसत्वं तेनत्वं चोपरिस्थमितिन हिलोकदृष्टिविरुद्धकल्पनापेक्षयापि सर्व
प्राणिमत्व भ्रात्यमायद्धजालाद्वित्मनेवास्याः कुतो न कल्प्यंते न नु स्वप्राप्तिवृत्त्याः नाशो न दृष्यतइति चेत प्राक ब्रह्मात्मत्वानानत्वमादर्शि किं न सिद्धं स्वप्न स्वात्स्वत्वा नैर्हेतं
नविद्यते नेह नानास्ति किंचन स्यादिकयापत्त्यस्मृदर्शनेनाजुद्दर्शनेन तत्त्वपंचस्यवाधश्चाम्नायते तथा च निष्कलंकात्श्रुतिप्रमाणात्तत् ब्रह्मार्द्वैतमेवारर्थ्यं न तत्सकलं
कुतर्कानुगतो निर्वचनीयत्वमितिभावः १२

६३

तर्हि किमस्य प्रमाणं का वा स्याकृतिरित्तत्राभिमतेत्याशंक्याह सुदर्शनमिति सुदर्शनो नाम मेरुजंबूवृक्षविशेषस्तं नामांकितो यो द्वीपः सुदर्शनद्वीपः कृत्स्नं ब्रह्मांडमित्यर्थः
तं प्रमाणतस्त्वाकृतितश्च प्रकर्षेण वक्ष्यामि तुशब्दः पक्षांतरव्यावृत्त्यर्थः परिमंडलः परमाणुमात्रपरिमाणो वर्तुलश्चेत्यर्थः एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यस्यात्मवदिति भा
वः परिमंडलत्वं सम्यग्वर्तुलत्वं श्लक्ष्णत्वं कंदुकाकार इति व्याख्यानं मंदानां व्यामोहकं अथ चक्राकारस्तु अनंते चेत्र वियत्याकाशे तस्मिन्नपि मंडलशब्दस्य योगात्तं चक्रसंस्थित
मित्येतेन चक्रवत्संस्थितं संस्थानमाकारो यस्येत्येतेन निषिद्धत्वाच्चासंदिग्धं तार्किकाणां परमाणुपरिमाणं प्रसिद्धं नचानेन परिमाणेनोपेतं निरंशं वस्तु सिध्यति यस्मात्

सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनंदन परिमंडलो महाराज द्वीपोसौ चक्रसंस्थितः १३ नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनि
भैः पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा १४ वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् लवणेन समुद्रेण समंतात्परिवारितः १५

अपरिमाणस्य एकादशदिग्विच्छेदप्रदेशभेदवत्त्वेन तस्यापि निरंशत्वायोगात् न हि परमाणोः पूर्वदिगवच्छिन्नो देशः प्रतीच्याप्यवच्छिद्यते इति वक्तुं शक्यं दृष्टविरोधात् अत
स्तस्मिन् मंडलशब्दो वर्तुलत्वमात्रवचनः तार्किकाणां परमाणुरपि नादृश्य एवं तत्र पारिभाषिकपरिमाणं कस्मान्न प्रस्थानभेदपारमार्थ्यशब्दप्रकारणतानि एतमा
र्थं चेति स्फिरं एवं सुदर्शनद्वीपस्य परिमाणमुक्त्वा आकारमाह चक्रसंस्थित इति परिदृश्यमानतया छत्राकार इत्यर्थः चक्रेण छत्रयोरपीति विमर्शः १३ नद्यत्र संस्थानमाह द्वाभ्यां
नदीति १५

रम०
५५

मा २

ननेवंविधस्य कथमतिसूक्ष्मत्वमुच्यते इत्याशङ्क्य यथा हीति चंद्रमंडले चंद्राधिष्ठितेमन्नसौ सर्वः पश्येतन्न्यग्रोधं महाप्रमाणं स्यात्तत्कथं न हि गिरिरेहे केदेशस्योपाधी विषये सूक्ष्म
रूपपावकाशोकृत्स्ने स्वादर्शे मुखं वापरूपे तन्नस्यल्पप्रमाणे सर्वपाणां महाप्रमाणानां मेर्वादीनां प्रतिबिंबशोपपुंजने प्रपंचस्य स्वप्नादिवदनिर्वचनीयत्वात् गीकारं इति नेति भावः
१६ द्विरंशइति तत्र चंद्रमंडले भूमिमंतरिक्षे रोप्यकदेशे न स्थाने सारनेत्र समस्त एकदेशं कारणस्मात् तिरंश स्तत्र द्विः कार्यकारणरूपेणस्थूलसूक्ष्मरूपेणाभ्याद्वि रावृत्तः
९१

यथा हि पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चंद्रमंडले १६ ॥
द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् सर्वौषधिसमायापः सर्वतः परिबृंहितः १७

पिप्पलो गीतासु वश्चमाणः संसाराश्वत्थोऽस्ति सर्वमन्तन्मनोमात्रमित्यर्थः द्विरंशे च शशो महान् चक्रोणत्वस्यनुवर्तनेन तस्मिंत्रेव मनसि महान् परमात्मा शश इव शशः सु
रूपतिः शीघ्रगामी मनसेऽजवीयान्तिष्ठतो दूरं व्रजतीत्यादि श्रुतेः रंशेऽएकदेशे द्विवर्तनेन नियम्य नियामकभावेन सर्वः तथा च कार्यकारणप्रपंचोऽन्तर्यामीश्वरस्वपात्र
स्वोपाधिष्ठानेमनसैकस्थितस्सर्वः १७
९१

कू ३ मुः शि २

भी॰म॰ २५ अपश्शशापस्यप्रसंगमेदं वक्ष्यन्प्रपंचाद्वि :पृथ्व्यादीनामाह आपइत्यादिना भूतपंचकमुच्यते आपः पुरुषवदेहो भवंती स्याद्रिश्रोतो तथा दर्शनादय एते नक्षत्वं भूतं भौतिकं
कार्यं ततः शशाद्यमततद्धि कारणं वस्तुत्तद्भिन्ने स्यादिस्यादिशंक्याह शेषः संक्षेपउच्यते इति समस्तकार्यप्रलये सति शिष्यतइति शेषः कारणं तदृपि संक्षेपः कार्यस्येव सूक्ष्मं तत् एवं आ
कुंचितावयवं संक्षेपमाचउच्यते तेऽप्याकृतेनकारणमपि अपरुवाना त्वेवं सर्वः ततो आकृता आकृतात्तद्रूपात्सर्वमः शशः शशवद्दृश्यते दृश्यंप्रसंगान्मात्री वस्तूच्यते वे
देतत्वमस्याहं अस्मिन्नपमात्मा नएव प्रसंगात्संलक्ष्यते ततनेत्र आंजीवो नामकश्चिद्विहत्तारती सर्वः एवं प्रसंगाभिन्नेपामेष्वांशशांकं संक्षेपतः मया प्रोक्तमानं शृणु

आपस्ततो न्याविशेषाः शेषः संक्षेपउच्यते ततोन्यउच्यते चापमेनं संक्षेपतः शृणु १८
इति श्रीभीष्मपर्वणि जंबूखंडे अध्यायः ५ धृतराष्ट्र उवाच उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधि
वद्बुद्धिमंस्त्वया तत्त्वतश्चापि मे सर्वं विस्तरं ब्रूहि संजय १ यावान्भूम्यवकाशोयं दृश्यते
शशलक्षणे तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलं २

वं २
जंबूरिति जंबूद्वीपः खंडः एकोदेशो यस्य तस्य ग्रंथांशस्य निर्मितौ विस्तारोस्यार्थः १८ अध्यायः पिप्पलशशयोः स्वरूपश्रवणेन स्यान्नाधिकांपप्रपन्नस्तु तन्मेवक्तावत
भगवतो रूपं श्रोतुमिच्छन्धृतराष्ट्र उवाच उक्तो द्वीपस्येति द्वीपस्य विस्तरमिति संबंधः १ बोधो निति शशलक्षणे परमात्मनः ज्ञापके मा पाशवले ह्यादिब्रह्मणि मायया
कल्पितो भूम्यवकाशो यावान्अवहारस्यास्तवस्तु नीयमानो यो नित्यं ईदृश्यते तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि नतु कारणमेवाह ज्ञातव्यं यत्नेनास्मार्वस्वं भवती नितेवे प्रसिद्धं किं
ह्यपत्ताने नेसाशंक्याह ततो वक्ष्यसि पिप्पलमिति निःशंशं चवक्ष्यसीति शेषः प्रागेवकारणाज्ञानातत्तद्धि भूमिकार्यमेव वक्ष्यते नतत्रास्यं तमाद्रो भवती तिभावः २ एम २५

ही २

प्रागायताः पूर्वपश्चिमसमुद्रस्पर्शिनः अत्रेदं शास्त्रानुभवयोर्विरोधेन भूकल्पना प्रतिभाति यथा हस्तमात्रस्य चतुरस्रस्य चतुर्विंशत्यंगुलानि परिणाहः षण्णवत्यंगुला
नि परिधिः किंचिन्न्यूनानि चतुर्विंशत्यंगुलानि विष्कंभो भवति एवं अष्टादश सहस्राणि षट्शतानि च पूर्वोक्तेन संख्याताः भुवः प्रमाणमुक्तं तदेव गात्रपरिधित्वेन चत्वारि सहस्रा
णि षट्शतानि चत्वारि योजनानि मेरौ केको भुजः इति नेह चत्वारिंशत्सहस्रविष्कंभप्रमाणं अस्य कर्णः शतयोजनी सार्धसहस्राणि पंचाशतानि षट्सहस्रविष्कंभयोजनानि तस्या
स्य भूचतुरस्रस्य चतुर्भिः समुद्रैर्वेष्टितस्य कोणाग्निवर्तिनि तेन रश्मिशिखास्यां दिशि हिमवान् हैमाः समुद्रयोः संधिः एवमितरासु दिक्षु समुद्रसंबंधो ज्ञेयः यस्त्वस्मो

६१

॥ ॥ एवं पृष्टस्तदा तेन संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ संजय उवाच ॥ ६ ॥
प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः ॥ अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ

निर्विहां भूपरिधिः सहस्राणि दशाधियोजनं ४९ ४७ संमितो भिमतः एवास्माकं चतुरस्रविष्कंभः स्वपाणीरहेत्वे देहमितः ४६ ५० यन्न एतयोरंतं समेरुणयाः ३
तर्हि प्रयज्ञमानेनोर्ध्वबाहुना प्रोक्तिं तेन समपारस्थितेन बाहुन्मितस्य हस्तत्रयस्य पंचमांशः सहस्रशतनि विकल्पस्य कालापञ्चादिभिः कल्पात् हस्तप्रमाणाभेदकल्पनया यो
जनबहुत्वात् अल्पवचनेनसमाधेयं तथा भूमेश्चतुर्दिक्षु विस्तरमध्यस्य मस्तुच्छिन्ने मेरुं मध्ये क्षिप्तीकुर्वंतः सर्पस्य मार्गो मंदराकारो ऽस्तीति तत्र बोधाभिमतं तत्पद्धपंकल्पं भव
तिष्कमस्तं वपुरस्यं विहङ्गमो तिर्यक्मतमेवात्रानुसर्तव्यं पतङ्गुणितो पंचाशत्कोटियोजनं भूगोलप्रमाणमित्युक्तं तदपि कल्पितं स्यात् रत्नप्रभावानंतोलोकोलोकः साधयेदिस

६२

सी॰प॰
९६

तेनैव प्रस्तकं स्थव स्य स्थितत्वात्सत्तामनिर्वचनीयता रएव शरली करणीय इस्सेवपरं यद्यसर्वत्र प्रमाणो हृष्टं तद्दिशांशे ननु द्वीप्यतेन पंचाशत्कोटिस्याने सार्धको
टिह्रयविस्तारा भूमिः तन्मध्ये पंचसहस्रविस्तारेण जंबूद्वीपः नवसहस्राणि सार्धशतयोजनायामं भरतखंडमिति तस्मिन्नपरसेउह्राहू ष्यमाणो वस्तवाहिवाक्ये ज्ञानं बू
द्वीपश्च तद्देलकमलाकारः तस्मान्तारिधिः षट्शताधिकमष्टादशयोजन सहस्राणि च पहिविशद्भूतानि मध्यमासः तेन फलतः पंचहस्रमध्यासतानेपाएवं सति
दूमाणापन्नो हिमाचलः पर्वमश्चिमसमुद्रौ स्पर्शति महायं भारतवर्षं त्रिकोणो भवति तेन पृथिवी त्रिकोणेति लोकप्रवादोऽनुभवश्चानुसृतो भवति स्वस्थाभात
वर्षमध्यनुगकारलेमध्यरेखायाः लंकान्तः सेतुमर्गेणावस्थितायाः पुरीद्वयमांद्वेवकमाथकांचीमितः पर्वतः पर्वतीवत्सगुल्मपुरीयोज्जयिनीमाद्रूपानगरीतटे
कुरुक्षेत्रमेघामवेत्मध्ये रेखेति समर्पमाणायामध्यरेखयाकुरुक्षेत्रस्थानमेवतः सन्निहितो हारकाचहूरेस्थानहारका समीपे मतस्थहूरेरतिमसमुपजम्यते भारतव
र्षस्य त्रिकोणत्वमिसेषैव कल्पनासाधीयसीति दिक् १

राम॰
९६

४ ५ एवं दक्षिणां दिशमारभ्य प्रागुत्तरसमाप्तिपूर्वाः क्रमशः पश्चिमायताः पर्वतास्तेषु सप्तवर्षाणि भवंति मध्ये मध्ये वा सपोत्थानि स्थानानि भवंति तेषां स्थानानां वर्षाणां चानाम
न्तरमाह तेषामिति विष्कंभो विस्तारः सहस्रशः शतं एषशतशः शतं पाः कर्तव्यः लंकाहिमालययोर्नवसहस्रयोजनांतराभावात् नवसहस्राधिकशतचतुष्कयोजनसंमितं स्मेवांतरस्य म
ध्ये कुतोऽपि शतं तेनोत्तरतः षष्ट्यधिकं त्रिशतयोजनानि सेतोर्नोहिमालयपर्यंतं प्रसक्तमिति बोध्यं वर्षाणि कामैः सिंचंति पूरयंतीति वर्षाणि रम्यस्थानानि ६ वसंत्येषु तानि वर्षाणि

हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च शशिसंनिभः ४ सर्वधातुपिनद्धश्च शृंगवान्नाम पर्व
तः एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ५ तेषामंतरविष्कंभो योजनानि सहस्रशः तत्र पुण्या जनपदास्तानि व
र्षाणि भारत ६ वसंति तेषु सत्वानि नानाजातीनि सर्वशः इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परं हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं
प्रचक्षते ७ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु प्रागायतो महाभाग माल्यवान्नाम पर्वतः ८ ॥ ॥

सत्वा २

निषेधांतरमाह वसंतीति [illegible] हिमवतो दक्षिणे भारतं वर्षं उत्तरतो हैमवतं वर्षं द्वितीयं हेमकूटनिषधयोर्मध्ये वर्षविभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेन दक्षिणतः
समीपदेशार्थः एवमुत्तरेणोत्तरतः तेन नीलनिषधयोर्मध्ये मेरुः तस्य प्राङ् माल्यवान् पर्वतः समुद्रावधिः ८

मी.प.
२

पश्चिमसमुद्रावधिर्गन्धमादनस्त्वर्थः परिमंडलस्तु तु पूर्वोक्त एवार्थः अस्य मध्ये मेरुः प्रतिरूपो न दृष्टो न वरस्यार्थः ९ आदित्यवत्तत्र तेजसा लाभ्यत्वः १० चतुराशीतिसहस्रया
नैर्दिव्यत्वादिशंकुतोर्ध्वयोजनोन्नतः अधस्तात्तु भूमेर्गर्भे ११ तस्य पार्श्वे स्थिति पार्श्वे चतुर्दिक्षु द्वीपाः द्वीपाः वर्षान्तराण्यत वर्षाणि भद्राश्वादिसाहचर्यात् जम्बूद्वीपो भारतवर्षं परः तस्य त

दि १

ततः परस्मात्सवतः पर्वतो गन्धमादनः परिमंडलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ९ आस्ते तत्र हुताशाभासो विश्वसंभवपावकः योजनानां
सहस्राणि चतुराशीतिमुच्छ्रितः १० प्रविष्टश्चतुराशीतिर्योजनानां महीपते ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् च लोकानावृत्य तिष्ठति ११ तस्य पा
र्श्वे इमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत १२ उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयः विहगः सुमुखो
यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्वीक्ष्य वायसान् १३ मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् अविशेषक
रो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् १४ तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां वरः चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव सपक्षिणः स पर्वतो महाराज दि
व्यपुष्पफलान्वितः भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः तत्र देवगणा राजन् गन्धर्वासुरराक्षसाः अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति सर्वदा १५

स्यात्तत्त्वावनार्थः तामेव लोकितकृतपुण्यैः पुण्यवद्भिः प्रतिश्रयाश्रमाः येषु ते १२ तत्र सुवर्णत्वेन पक्षिणां मेरुः सर्वत्र समत्वात् अपक्षपातः कृतस्तस्माद्विहगस्तिष्ठाम्यंत एनं सत्यजामि स्व
काउत्तरां कुरून्वा गच्छामीति शेषः १३ १४ तं मेरुम् आदित्योऽनुपर्येति प्रदक्षिणीकरोति १५ १७

२१

एम.
१७

१९ २: काव्यः कविः शुक्रः शुक्रो नामतद्गिशेषः तस्य काव्यस्य २१ तस्मात्काव्यात्ततः कुबेरस्तत्कलांशं षोडशभागस्यापि विशेषं २२ कर्णिकारवनं तदृक्षाल्लेषांव

निभं २

तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेनेकदक्षिणैः १८ तुंबुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हाहाहूहू अभिगम्या
मरश्रेष्ठाः स्तवैः स्तुवन्ति विविधैस्तवैः १९ सप्तर्षयो महात्मानः काश्यपश्च प्रजापतिः तत्रागच्छंति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि २० तस्यैव मूर्धन्युशनाः
काव्यो दैत्यैर्महीपते हेमानि तस्य रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः २१ तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ततः कलांशं वित्तस्य मनु
ष्येभ्यः प्रयच्छति २२ पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमं शिवं कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतं २३ तत्र साक्षा
त्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः उमासहायो भगवान्रमते भूतभावनः २४ कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलंबिनीं
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः २५ तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः पश्यंति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टु
महेश्वरः २६ तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर विश्वरूपापरिमिता भीमनिर्घातनिःस्वना २७

वनं २३ २४ क्षीरवत्स्वच्छा धारा यस्याः सा गंगा विश्वरूपा विश्वा विश्वमुत्पद्यमाना तथा चस्मरंति यो सौ सर्वगतो विष्णुश्चित्स्वरूपी निरंजनः स एव द्रवरूपेण गंगांभो नात्र संशयः २७

मा·म·
१८

तयाच प्रवेगेन नमेरुमाकाशात्पततनर्जनितबलेन वेगेन सोमह्रदः उत्पादित इति संबंधः २८ ३० सुवर्णवर्णाः गौराः ३१ निष्टप्तेति दीप्तमानस्वर्णसदृशः ३२ अपरगंडिकाः अश्मे
गंधमादनस्यैवावयवभूताः क्षुद्रशैलाः गंडो भूषणा गुदुरु इति मेदिनी उत्पलवर्णोन्य आभा कांतिर्यासां ताः उत्पलवर्णाभाः ३५ नीलोत्पलतरविति नीलोत्पलवर्णा इत्यपपाठः

पुण्यापुण्यतमैर्जुष्टा गंगा भागीरथी शुभा स्रवंती वप्रवेगेन ह्रदे चंद्रमसः शुभे तयाप्युत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः २८ तां
धारयामास न तदा दुर्धरां पर्वतैरपि शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकधृक् २९ मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमाले महीपते जंबू
खंडे तु तत्रैव महाजनपदो नृप ३० आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ३१
अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः जायंते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः गंधमादनशृंगेषु कुबेरः सहराक्षसैः संवृतो
ऽप्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः ३३ गंधमादनपार्श्वे तु परे त्वपरगंडिकाः एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ३४ तत्र
हृष्टा नरा जनतेजोयुक्ता महाबलाः स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ३५ नीलोत्पलतरेश्चैतैश्चैताद्वीपकेपरे
ए१
वर्षमेतत्तु राजन्नानाजनपदाश्रितं ३६

एवं हिमवतो दक्षिणे भारतवर्षं ततो हेमकूटं ततो हैमवतं वर्षं हेमकूटादुत्तरे निषधादुत्तरे इलावृतं दक्षिणे मेरोः पीतरक्तादि क्रमेण चतुर्थवर्षं अत्रैव केतुमाल
योर्वर्षे नीलात्प्रकल्प्य नव वर्षाणि आचक्षते ततो नीलात् सर्वतानउत्तरतः श्वेतं पंचमं वर्षं श्वेतात् सर्वतादुत्तरतो हिरण्यकं वर्षं षष्ठं ततः शृंगवत्पर्वतात् ऐरावतं सप्तमं वर्षं ३६ एम·
१८

धनुःसंस्थेधनुष्कोटीसंस्थाशृङ्गः समाप्तिवचनः संतिष्ठतेगिरिहेमवमिसारिमयोगरश्नानात्तेनमिश्रितधनुःकोटिरूपाकारेत्यर्थः शार्ङ्गस्य हि धनुष्कोटीद्वयेएकीकृते मध्ये किं
स्थितेत्रिकोणं भवति अतएवायामसेतो धनुष्कोटीशृङ्गेनेव रत्नाकरमहोदध्याः समसमुद्भवसंगमप्रदेशो भवतीयते मूलसमाकारे हस्तिशिणो भारतवर्ष उत्तरेणैवतंच मध्यपंचेति

धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे इलावृतं मध्यमं तु पंचवर्षाणि चैव ह ३७ उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः आयुःप्र
माणमारोग्यं धर्मतः कामतोर्थतः ३८ समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ३९ हेम
कूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः यत्र वैश्रवणो राजन् गुह्यकैः सह मोदते ४० अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति हिर
ण्यशृंगः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ४१ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं कांचनवालुकं रम्यं बिंदुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ४२
दृष्ट्वा भागीरथीं गंगामुवास बहुलाः समाः यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ४३ तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महा
यशाः स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वैर्लोकैः सनातनः ४४ उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः समंततः नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पं
चमः तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ४५ श्रीराम राम राम राम ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

पंचवर्षाणि ३७ ३८ समन्वितानि मित्रभावेन संगतानि ३९ हेमेति हेमकूट एव कैलासस्तस्योत्तरो मैनाकः तस्योत्तरो हिरण्यशृंगः एतयोरंतराले बिंदुसरो नामेति
॥१ श्लोकत्रयार्थः ४३ भूतपतिः रुद्रः ४५

मी: ५
३९

पावनी सरस्वतीसेका ४७ ममोपास्यात्मध्यमसंतनघात्मकः संविधिः समाप्तीनं लोकोपकारार्थं [illegible] विधानं एवेति संधिरर्थः कारणात्मासमिश्चोरणपावनाः परा
र्थानिर्मितारस्मर्थः ४८ ५० श्वेतपर्वतः स्थानमिति शेषः गंधर्वाव संतीति शेषः ५१ प्रतिसंचाः अवहास्थाने ५२ इतोद्विवर्षीणि तत्रजुपनिविष्टानि गतिमं तिजंगमानि भु
वानि स्थावराणि च सर्वाणि भूतानि सेव सर्वेदृश्यं स्थाश्रयाश्वितरूपं पांच भौतिकमेवेत्यर्थः ५३ चतुर्मुखमाश्रयः माह मिछतामहेतु ध्यानहेतुत्वर्थेषु स्थानावानहितत्मात्सर्वं चोदितो

तत्र २

ब्रह्मलोकात्परिक्रांतां मम धाम्नि निषेविते । बलोकमाता मलिनी पावनी च सरस्वती । जंबूनदी च सीता च गंगा सिंधुश्च सप्तमी ॥ ४७
अचिंत्या दिव्यसंकल्पा प्रभोरेषैव संविधिः उपासते यत्र सत्रं सहस्रं युगपर्यये ४८ दृश्यादृश्या च भवति तत्रैव सरस्वती । एता दि
व्याः सप्त गंगास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ४ रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोवने ५०
देवासुराणां सर्वेषां श्वेतः पर्वत उच्यते गंधर्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ५१ शृंगवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसंचरः
इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ५२ भूतान्युपनिविष्टानि गतिमंति ध्रुवाणि च तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमा
नुषी ५३ अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता यां तु पृच्छसि मां राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिं ५४ ॥ ॥

निकर्मणि कारणेतिनत्वम्हृद्धानमित्यर्थः एवंभूसंस्थानमुक्तास्तदैवपर्मात्मनः शरीरमितिचिंतनीयमित्याशंसनाहृयांतितिदिविमाया शवस्येमवांदिव्यां मा पिकांश
यस्य विराजमानः स्वाकृतिं पिप्पलाख्यां ततो वस्यति पिप्पलमिति च पूर्वं त्वये वो कल्यानरहानां पृच्छसि स्वर्णं प्राप्य प्रस्थानि वर्तमानसमीप्ये [illegible] वर्तमानवन्नि
र्देशः त्वामहं त्वयापृष्टमपि वक्ष्यामीति शेषः ५५

राम
३९

तामेवाह पार्श्वेति भ्रुकुस्य स्वन्तो द्वेः संयद्दृष्यानं पार्श्वद्वयं यथाऽऽवं कर्मसंचयस्थानं भारतवर्षमेकं यदि मस्थमस्य दक्षिणपार्श्वत्वेन तेयंत यथैण्णवनवर्षमविद्योगसंचयस्थानं उत्तर
पार्श्वत्वेन तेपंतत्र हि स्वर्गस्य लोकच्युता योगभ्रष्टाः विदेहप्रकृतिलयाः एवंतायंनेते च पूर्वसंस्कारवशेन योगमभ्यस्य तिभारतवर्षे सत्कर्मयोगयोर्द्वयोरप्यनुष्ठानाद्ययोग्यविति द
क्षिणकुक्षित्वेनाभ्यर्हितत्वमस्य सूचितं यथा लौकिके शशस्य कर्णौ स्पृष्टौ तं स्थानं ततस्तस्योपमेयस्य शशिरे नागद्वीपो क्रमेण दक्षिणोत्तरौ स्वर्गार्चिरादिमार्गप्राप्यस्त्वलोकः
योगिप्राप्यः धूमादिमार्गप्राप्यः दक्षलोकः कर्मभिः प्राप्य स्वर्गविम्बकोशेनागतसामकेगोरस्य पक्षम्यत्वेस्मात् तत्र स्थितः इति सर्वे पारस्त्वेऽपि ... दर्शना
ग१

पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे कर्णौ तु नागद्वीपश्च कश्यपद्वीप एव च ५५

नागद्वीपः दक्षिणो लोकः इतरो नागस्य इति नागद्वीपः सर्पलोकः तथा संमधेस्तरासामाहिरण्यमारकं तैजसं ... कश्यपाकल्पिताः तेषामयं कश्यपद्वीपः स्वर्गः एवं शश
स्य कुक्षिकर्णौ तु सोऽण्ये ब्रह्मांडे तु ब्रह्मप्रदेशास्ते ॐ अधोभागत्वेन च कल्पनीयः तथा च श्रुतिः अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं
विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति अत्रापि चन्द्रसूर्ययोर्नेत्र... मार्गे चेव गम्यते हि कश्यतेन ... शशकर्णस्थानीयो दृश्यमे ... ५५
कु२

रूपमाहृता१

भी० प

२० एवंशल्याख्यमाधिकंवात्र्यंग्रथमंरूपंपुत्रंतद्वासनोत्थंद्वितीयमांतरंस्वेतिरंजनात्मकत्वात्तस्मैरन्तताम्रस्थितंतत्स्थानंमन्तोपितास्वमेवतत्स्वपाजिपतोंफलस्थितानि गत्वा
न्नफलपुष्पार्हाणिशिलोपलस्थितानिहूम्यांश्चनिचयत्रासौताम्रपर्णाशिलः अतएवश्रीमान्मलयपर्वतः अग्रेमेघपुर्वेतरउच्छ्रितः श्रेष्ठतमआगमश्रयः मलयोद्देशभ्रा
गमइतिविम्बः आगममस्यपर्पतिकश्लेनेतिहृहत्त्वात्पकपृष्ठेत्याभ्रमयेचेआगमप्रदर्शनान्नेमत्स्यपरूपंद्वीपस्यजेवृक्षरंस्यद्वितीयंवाम्रनामयंशशसंस्थितेशशरूपंएतेनेदं
९८१

ताम्रवर्णोशिलोराजन्श्रीमान्मलयपर्वतः एतद्द्वितीयंद्वीपस्यदृश्यतेशशिसंस्थितं ५६ ॥इतिभीष्मपर्वणिअध्यायः ६
धृतराष्ट्रउवाच मेरोरथोत्तरंपार्श्वंपूर्वंचाचक्ष्वसंजय निखिलेनमहाबुद्धेमाल्यवंतंचपर्वतं १ संजय दक्षिणेनतुनीलस्यमेरोः
पार्श्वेतथोत्तरे उत्तराःकुरवोराजन्पुण्याःसिद्धनिषेविताः २ तत्रवृक्षामधुफलानित्यपुष्पफलोपमाः पुष्पाणिचसुगंधीनिर
सवन्तिफलानिच ३ सर्वकामफलास्तत्रकेचिद्वृक्षाजनाधिप अपरेक्षीरिणोनामवृक्षास्तत्रनराधिप ४ येक्षरन्तिसदाक्षीरंष
ड्रसंचामृतोपमं वस्त्राणिचप्रसूयन्तेफलेष्वाभरणानिच ५

वातव्रस्यगारूपम् ऐवामृतंचेतिश्रुतिप्रसिद्धस्यलक्ष्मणस्यपोमेप्यामहेरूपेचिंत्स्येनदर्शितंतेऽभेथतरावृत्त्यापिचिंतनीयइतिवक्तुराशयः ५६ अध्यायः एवमुक्तेऽपिध्या
नं१ नमामैचिन्तहेयत्वानधिकारानकर्मप्राप्यामेववहार्गयुतानांस्थानानिपृच्छतिमेरोरिति १२ मधुफलाःस्वादुफलाः ३ ४ ५

राम०

२०

शुक्लाभिजनो विस्मृतकजनवैलेनसंपन्नास्तसंगिनः ७ ८ चक्रवाकैर्महत्त्वौपविशिरंपतौ १० नहतितसमंमेवहाववियशारींस्वजनतरसर्थः ११ १२ मूर्धाभिषेकोमूर्धाभिषि

सर्वामणिमयीभूमिः शूक्ष्मकांचनवालुका सर्वर्तुसुखसंस्पर्शा निर्दोषाचंनाथिप ६ देवलोकच्युताः सर्वेजायंतेतत्रमानवाः
शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वेसुप्रियदर्शनाः ७ मिथुनानिचजायंते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः तेषांतेक्षीरिणांक्षीरंपिबंत्यमृतसंनिभं
८ मिथुनंजायतेकाले समंतच्चप्रवर्धते तुल्यरूपगुणोपेतं समंवेषंतथैवच ९ एवमेवानुरूपंचचक्रवाकसमंविभो निराम
याश्चतेशोकानित्यंमुदितमानसः १० दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच जीवंतितेमहाभागानचान्योन्यंजहत्युत ११
भारुंडानामशकुनास्तीक्ष्णतुंडामहाबलाः तान्निर्हृत्येतोमृतान्दरीषुप्रक्षिपंतिहि १२ उत्तराःकुरवोराजन्व्याख्याता
स्तेसमासतः मेरोःपार्श्वमहंपूर्वंवक्ष्याम्यथयथातथं १३ तस्यमूर्धाभिषेकस्तुभद्राश्वस्यविशांपते भद्रशालवनंयत्रका
लाम्रश्चमहाद्रुमः १४ कालाम्रस्तुमहाराजनित्यपुष्पफलःशुभः द्रुमश्चयोजनोत्सेधःसिद्धचारणसेवितः तत्रतेपुरुषाः
श्वेतास्तेजोयुक्तामहाबलाः स्त्रियःकुमुदवर्णाश्चसुंदर्यःप्रियदर्शनाः १५ चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णाःपूर्णचंद्रनिभाननाः चंद्र
शीतलगात्र्यश्चनृत्यगीतविशारदाः १७

कंमुक्तमितिपाठत १४ १५ १६ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१८ २० योजनानामितिस्त्रत्राप्येकादशशतसाविशेषः पंचपंचाशत २१ एवंचनिसार्धसहस्रद्वयमरत्नीनांतस्यपरिणाहःपत्रतत्रसपादशतंत्रत्वेपः फलपरिणामः ३

दशवर्षसहस्राणितत्रायुर्भरतर्षभ कालाम्रस्यपातास्तेत्रिसंसंस्थितयोजनाः १८ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु
सुदर्शनोनाममहान्जंबूवृक्षःसनातनः १९ सर्वकामफलःपुण्यःसिद्धचारणसेवितः तस्यनाम्नासमाख्यातोजंबूद्वीपःस
नातनः २० योजनानांसहस्रंचशतंचभरतर्षभ उत्सेधोजंबुवृक्षस्यदिवस्पृङ्मनुजेश्वर २१ अरत्नीनांसहस्रंचशतानिदशपं
चच परिणाहस्तुवृक्षस्यफलानांरसभेदिनां २२ पतमानानितान्युर्वींकुर्वन्तिविपुलंस्वनं मुंचंतिचरसंराजंस्तस्मिन्रज
श्लो॰४ तसंनिभं २३ तस्याजं[illegible]फलरसोनदीभूत्वाजनाधिप तस्मिन्फलरसेपीतेनजराबाधतेचतान २४ तत्रजांबूनदं
नामकनकंदेवभूषणं इंद्रगोपकसंकाशंजायतेभास्वरंतुतत् २५ तरुणादित्यवर्णाश्चजायंतेतत्रमानवाः तथामा
ल्यवतःशृंगेदृश्यतेहव्यवाट्सदा २६ नाम्नासंवर्तकोनामकालाग्निर्भरतर्षभ तथामाल्यवतःशृंगेपूर्वपूर्वानुगंडिका २७
योजनानांसहस्राणिपंचषण्माल्यवान्स्थितः महारजतसंकाशाजायंतेतत्रमानवाः ब्रह्मलोकच्युताःसर्वेसर्वेचब्रह्मवादिनः २९

उतारसभेदिनांकर्करीफलवत्सकतादशपांभेदशीलानां २२ २९ गंडिकाक्षुद्रपर्वतः १८ पंचषट्पंचाधिकाःषट्एकादशेसर्थः महारजतंकांचनंतत्संकाशाः २९

म

ब्रह्मलोके निपतंतः कर्षणा ब्रह्मलोकं गता स्तेन तत्रस्थानाः संतो महाप्रलयनिपर्यंते जनकन्यास्वामतानां रक्षणार्थं तपनस्याहिदिवाकरं प्रविशंति न सामीप्यं प्राप्नुवंति ३० ३१ तत्रापि स्या
द्दिव्यलोके नक्षत्रं विराट्पुरुषं बहुकालमुपास्य चैं मनसो विषिक्ता अविशंति सत्रालमभावं प्राप्नुवंतीत्यर्थः अध्यायः वर्षाणां १ दक्षिणेन श्वेतेति यद्यपि श्वेतस्य दक्षिणतो नीलः

तपस्तप्यंति ते तीव्रं भवंति सूर्यतेजसः रक्षणार्थं प्रजानां च प्रविशंति दिवाकरं ३० षष्टिंस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च अरुण
स्याग्रतो यांति परिवार्य दिवाकरं ३१ षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च आदित्यतापतप्तास्ते विशंति शशिमंडलं ३२ ॥ इ
ति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः ७ धृतराष्ट्र उवाच वर्षाणां च त्वया ख्याता पर्वतानां च संजय आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः
संजय उवाच दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु वर्षं रमणकं नाम जायंते तत्र मानवाः २ शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियद
र्शनाः निःसपत्नाश्च ते सर्वे जायंते तत्र मानवाः ३ दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पंच च जीवंति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः
४ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु वर्षं हिरण्मयं नाम यत्र हैरण्वती नदी ५ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र दक्षिणेन निषधस्य तथापि निषधोत्तरत्वमप्येवमविरोधः रमणकं यस्मिं नीलादुत्तरतः श्वेतात् दक्षिणेन श्वेतवर्षमिति संज्ञकं तस्यैव रमणकमिति संज्ञांतरं दक्षिणेन तु नी
लेमाल्यवतो नीलगंधमादनयोः संधाविसर्थः निषधस्योत्तरेणेत्येवतयोरवसंधिरित्यर्थः २ ५

६ ७ शृंगाणि शृंगवंतः षट्सु वर्षपर्वतेष्वानूनि ८ ९ शृंगाम् शृंगवतः पं शृंगवंतपश्चात्सर्वेषात् विदिक्षु शृंगवान्नाम पर्वतो रत्नमय महिम्नापर्वतेन पीठिं वृं वृते

भी·प
२२

यत्र चायं महाराज पक्षिराट् पतगोत्तमः यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ६ महाबलास्तत्र जना राजन्मुदितमा
नसाः एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ७ आयुःप्रमाणं जीवंति शतानि दश पंच च शृंगाणि च विचित्राणि त्रीण्ये चि२
व मनुजाधिप ८ एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतं सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितं ९ तत्र स्वयंप्रभा देवी नि
त्यं वसति शांडिली उत्तरेण तु शृंगस्य समुद्रांते जनाधिप १० वर्षमैरावतं तस्मात्तस्मात् शृंगमतः परं न तत्र सूर्य
स्तपति न ते जीर्यंते च मानवाः ११ चंद्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः १२
पद्मपत्रसुगंधाश्च जायंते तत्र मानवाः अनिष्पंदाः सुगंधाश्च निराहारा जितेंद्रियाः देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप
१३ त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप आयुःप्रमाणं जीवंति नरा भरतसत्तम १४ ॥ ॥

श्लो३ ७०२

तावता ऐरावतं वर्षं तस्मात् अतः पूर्वोक्तात् दूर्वगणात् परं श्रेष्ठमिदं वर्षमित्यर्थः १० एतद्देवा इन्तत्रेत्यादिना ११ १२ अनिष्पंदा अस्वेदाः रेतस्त्यागरहिताः ॥ ॥

राम
२२

न्यादिसनापलस्यांतेविंशतिशशिमंडलमितिविशाञ्जवेसकासत्राममामागच्छती। सुजंघ्यलतत्त्वमहयंकार्यहूयंहरानैपिप्पलांतवरिव्यमीसुजः संजेयोवसंप्राप्पपिप्पलाप्ये
कारणमप्याहूभीरोरूपेनितत्राधिदेवंलवणोभूहारमर्पिशधिभीराश्रुहोदकानांमसमसुद्राणामपांसः भोरेः स्वधात्मेश्वत्रमयः कोशः आत्माप्राणामयस्तरेद्विपमयप्राणामयमे
देनांद्विविवहीतिहेयंतर्यामनोमयः पंचमोविज्ञानमयः षष्ठश्चानंदमयः सर्वकारणभूतः सप्तमः रापुंरुषेयेतितत्रभीरोदस्यतोमहाविस्मोजेगधुन्मादिहेतोः स्थानमस्तिपरिधुंहरि

न:१

क्षीरोदस्यसमुद्रस्यनैर्ऋत्येवोनरःप्रभुः हरिर्वसतिवैकुंठशकेरेकनकामये १५

सुपार्श्वकैः प्राप्यतेयत्रारभ्युणपश्याणोवैपत्रारभ्युणपश्याणोवोपत्रप्रभुविमि तंहिरणपर्वेशमयत्राम्नयः सोमसवनरस्यादिविन्दमुजंश्रुतिप्रसिद्धंसयप्रभुरंतर्यामीहरिः सर्व
संहर्तावैकुंठोकुंठितसामर्थ्यः शकेरशकरराद्देचतनेकनकामयेपकनकंड्रालाडोतिर्मपिश्चेम्याणिदृश्यतरनिर्द्धाधः चिन्मयेशरीरेवसति १५ ॥ ॥

व१

असमर्थस्तद्ध्यानपदविविन्मयत्वेन तथापि हि लोकप्रसिद्धं अष्टचक्रं स्वयाभिर्भगवन्नृभिः उक्तत इति अष्टचक्रं यानं इहलोकपरलोकगतिसाधनं अष्टौ चक्राणि तु कर्मेन्द्रियपंचकं ज्ञा
नेन्द्रियपंचकं मनः अहंकारश्चेत्यष्टकं प्राणपंचकं तन्मात्रपंचकं अविद्याकामः कर्म चेति पुर्यष्टकात्मकं लिंगशरीरं चेतनमनन्तं मम विभूतपुत्रं भूतेन निराश्रितं तद्ध्यानं स्वप्रविष्टं न
मनोजवं शीघ्रगं भवति प्राणानां हि क्रियाः करोतीत्यर्थः अत एव अधिपते कोऽस्य वा यात्रः प्राणापानं पदेषु आकाशस्थाने इत्यस्य इति अग्निवर्णो अग्निवं नाम समस्य तेन संतापः स्व
इत्यर्थः ?

अष्टचक्रं हितं ध्यानं भूतपुत्रं मनोजवं अग्निवर्णं महातेजा जांबूनदविभूषितं १६
स प्रभुः सर्वभूतानां विभुस्त्वं भरतर्षभ संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता तथा १७
पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव स एतैः सर्वभूतानामात्मैतस्य हुताशनः १८

यद्यपि सर्वः महातेजाः अनेकविधत्वान्नेन्द्रियप्रधानं ज्ञानं पुनरं दिव्यमप्रवर्णत्वाच्चेतो हि वामनाजाम्बूनदेन विभूषितं तन्मयमित्यर्थः अविद्येवं तमसष्ठण एवार्थः १६ स प्रभुरीति यो मि
न मकरे एवमतिमय एव सर्वेषां जीवानां प्रभुर्नियंता विभुर्व्यापकः संक्षेपः संहर्ता विस्तारः सम्यक् विसृष्टिता कर्ता जीवरूपेण कारयिता ईश्वररूपेण १७ एवमध्यात्माधिदैवत्वमुक्त्वा
विभूताधियज्ञरूपत्वमपि तेषु वाह पृथिवीति सर्वेषां भूतानां संबंधी यथाधिकारं निर्वर्त्यो यत्नः तस्य आप्यं तस्य हुताशनः विशेषतस्तन्मयत्वेनेवतरत्यतीति भावः ॥

एवंमेतेनेवंनउक्तउपरिष्टाद्धृतराष्ट्रोमहामनाः सहृतपिप्पलादप्रसंगाद्विष्णुरूपदर्शनयोग्यंमेने । यस्मात् एवंभक्तोध्यानेनचिकित्समभिध्यान्वगमतसंजयवाक्यश्रवणमनुष्ठा
नवान् १९ नचवपथार्जुनेनविश्वरूपदर्शनकालेमाशिष्टत्रभयादृष्टस्तद्वत्सोःपिनरनारायणांशयोःक्रियमाणांसर्वस्वत्र्यक्षपंदृष्ट्वाचपुत्रान्प्रतिगिरिचिंमपुनोत्यामद्रीनतेदेव
वचनमाहस्त्रसंशयमिति २० इहलोकेस्वप्नेकेनजंबूखंडेशाश्वतंशाश्वदुःखंमेवादिकमपिनास्तिकिंतुसर्वंहृष्टनष्टस्वभावंमेकल्पमात्रेस्थिकिंतर्हिशाश्वतमत्तिनरोनारायण

म १

वैशंपायनउवाच एवमुक्तः संजयेनधृतराष्ट्रोमहामनाः ध्यानमन्वगमद्राजापुत्रान्प्रतिजनाधिप १९ सविचिंत्यमहा
तेजाः पुनरेवाब्रवीद्वचः असंशयंसूतपुत्रकालः संक्षिपतेजगत् २० सृजतेचपुनः सर्वंनेहविद्यतिशाश्वतं नरोनाराय
णश्चैवसर्वज्ञः सर्वभूतहृत् २१ देवावैकुंठमित्याहुर्नराविष्णुमितिप्रभुं ॥ इतिभीष्मपर्वणिजंबूखंडनिर्माणेअध्यायः ८
धृतराष्ट्रउवाच यदिदंभारतंवर्षंयत्रेदंमूर्छितंबलं यत्रातिमात्रंलुब्धोयंपुत्रोदुर्योधनोमम १ यत्रगृद्धाः पांडुपुत्रायत्रमे
सज्जतेमनः एतन्मेतत्त्वमाचक्ष्वत्वंहिमेबुद्धिमान्मतः २

कुं १

स्वेतिजोवैम्पायनेवशाश्वतेनेसाहउभयंमिलित्वाएकएवसर्वज्ञः सर्वभूतहृत्तमेवस्थाइरवैवैकुंठंआहुः अधिदैवंमहएवविष्णुपतिलिप्सुत्वात्पुरुषार्थः नराजीवास्तुतमेवविष्णुं
अध्यात्मेत्येतः प्रविष्टजनानांशास्तारंप्रभुचक्रमशकटस्यचालकंआहुः तथापिप्रसंगात्स्वापिलेपशस्त्रंअतर्दृष्यामविकीर्षतः सवज्ञस्वपोमामदृष्टपजनैरितिभावः २१
इतिश्रीमन्महाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडनिर्माणेअध्यायः यदिदं १ गृद्धाः लोभयुक्ताः एतत्तएतस्मैममसंततत्वंपाथार्थं २ क २

भी॰प॰ २४

३ ४ प्रियमितिकर्मभूमित्वादिंद्रादीनामिदंप्रियं ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ अन्येस्वपार्श्वगेभ्यः १३ १४ ॥ ॥ छ

पं६२

संजयउवाच नतत्रपांडवागृद्धाः शृणुराजन्वचोमम गृद्धोदुर्योधनस्तत्रशकुनिश्चापिसौबलः ३ अपरेक्षत्रियाश्चैवनाना
जनपदेश्वराः येगृद्धाभारतेवर्षेनमृष्यंतिपरस्परं ४ अत्रतेकीर्तयिष्यामिवर्षंभारतभारतं प्रियमिंद्रस्यदेवस्यमनोर्वैवस्वत
स्यच ५ पृथोस्तुराजन्वैन्यस्यतथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ययातेरंबरीषस्यमांधातुर्नहुषस्यच तथैवमुचुकुंदस्यशिबेरौशीनरस्य
च ऋषभस्यतथैलस्यनृगस्यनृपतेस्तथा ६ कुशिकस्यचदुर्धर्षगाधेश्चैवमहात्मनः सोमकस्यचदुर्धर्षदिलीपस्यतथैवच अ
न्येषांचमहाराजक्षत्रियाणांबलीयसां ७ सर्वेषामेवराजेंद्रप्रियंभारतभारतं तत्तेवर्षंप्रवक्ष्यामियथायथमरिंदम शृणुमेग
दतोराजन्यन्मांत्वंपरिपृच्छसि ८ महेंद्रोमलयःसह्यःशुक्तिमानृक्षवानपि विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताः ९ तेषांसह
स्रशोराजन्पर्वतास्तेसमीपतः अभिज्ञाताःसारवंतोविपुलाश्चित्रसानवः १० अन्येततोऽपरिज्ञाताह्रस्वाह्रस्वोपजीविनः आर्याम्ले
च्छाश्चकौरव्यतैर्मिश्राःपुरुषाविभो ११ नदीःपिबंतिविपुलागंगांसिंधुंसरस्वतीं गोदावरींनर्मदांचबाहुदांचमहानदीं १२ श
तद्रुंचंद्रभागांचयमुनांचमहानदीं दृषद्वतींविपाशांचविपापांस्थूलवालुकां १३ नदींवेत्रवतींचैवकृष्णवेणांचनिम्नगां इरावतीं
वितस्तांचपयोष्णींदेविकामपि १४ उपरि ३

एम॰ २४

२४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० २१ २२ २३ २४ २५ २६

वित्रवाहीं १ वेत्रवतीं २

वेस्पतांवेदस्मिनीं त्रिदिवां मिश्रुल्नां क्रमिं करीषिणीं चित्रसेनां च निम्नगां १४ गोमतीं धूतपापां च वंदनां च महानदीं कौशि
कीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां लोहितारणीं १५ रहस्यां शतकुंभां च शरयूं च तथैव च चर्मण्वतीं हस्तिसोमां दिशं तथा १६ शरावतीं
पयोष्णीं च वेण्णां भीमरथीमपि कावेरीं चुलुकां चापि वाणीं शतबलामपि १७ नीवारां महितां चापि सुप्रयोगां जनाधिप पवित्रां कुं
डलीं सिंधुं राजनीं पुरमालिनीं पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा पाशाशिनीं पापहरां महेंद्रां पाटलावतीं १९ करीषिणीं
मसक्नीं च कुशचीरां महानदीं मकरीं प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा २० पुरावतीमनुष्णां च शैब्यां कापीं च भारत सदानीरामधृष्यां च
च कुशधारां महानदीं सदाकांतां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि वस्त्रां सुवस्त्रां गौरीं च कंपनां सहिरण्वतीं वरां वीरकरां चापि पंचमीं
च महानदीं २१ रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिंजलां उपेंद्रां बहुलां चैव कुचीरामंबुवाहिनीं २२ विनदीं पिंजलां वेण्णां तुंग
वेणां महानदीं विदिशां कृष्णवेणां च ताम्रां च कपिलामपि २३ खलुं सुवामां वेदाश्वां हरिस्रावां महापगां शीघ्रां च पिच्छलां चै
व भारद्वाजीं च निम्नगां कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चंदनां दुर्गां मंत्रशिलां चैव ब्रह्मवेध्यां बृहद्वतीं २६ ॥ ॥

भी॰ ९
२५

२७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ॥

पयस्विनीमघोरोहींचवतथाजांबुनदीमपि सुनसांतमसांदासींवसामन्यांवराणसीं २७ नीलांधृतिमतिंचैवपर्णाशांचमहानदीं
मानवींवृषभांचैवब्रह्ममेध्यांबृहद्ध्वनी २८ एताश्चान्याश्चबहुधामहानद्योजनाधिप सदानिरामयांकृष्णांमंदगांमंदवाहिनी २९
ब्रह्माणींचमहागौरींदुर्गामपिचभारत चित्रोपलांचित्ररथांमंजुलांवाहिनींतथा ३० मंदाकिनींवैतरणींकोशांचापिमहानदीं मुक्ति
मतीमनंगांचतथैवऽवृषभाह्वयां ३१ लोहित्यांकरतोयांचतथैवऽवृषकाह्वयां कुमारीमृषिकुल्यांच सरस्वतीं मंदाकिनींसुपुण्यांचसर्वांगं मारिषांच
गांचभारत विश्वस्यमातरःसर्वाःसर्वाश्चैवमहाफलाः ३३ तथानद्यस्त्वप्रकाशाःशतशोऽथसहस्रशः इत्येताःसरितोराजन्समा
ख्याताययास्मृतिः ३४ अतऊर्ध्वंजनपदान्निबोधगदतोमम तत्रेमेकुरुपांचालाःशाल्वामाद्रेयजांगलाः ३५ शूरसेनाःपुलिंदा
श्चबोधामालास्तथैवच मत्स्याःकुशल्याःसौशल्याःकुंतयःकांतिकोशलाः ३६ चेदिमत्स्यकरूषाश्चभोजाःसिंधुपुलिंदकाः उत्तमा
श्चदशार्णाश्चमेकलाश्चोत्कलैःसह ३७ पांचालाःकोशलाश्चैवनैकपृष्ठाधुरंधराः बोधामद्रकलिंगाश्चकाशयोऽपरकाशयः
३८ जठराःकुकुराश्चैवसदशार्णाश्चभारत कुंतयोऽवंतयश्चैवतथैवापरकुंतयः ३९

एम
२५

४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२

गोमंतामंदकाखंडाविदर्भारूपवाहिकाः अश्मकाः सोत्तराश्चैवगोपराष्ट्राकरीतयः ४० अधिराज्यकुशाद्याश्चमल्लराष्ट्रंचकेवलं
वारवास्यापवाहाश्चवक्रावक्रातयःशकाः ४१ विदेहामगधाःस्वक्षामलजाविजयास्तथा अंगावंगाकलिंगाश्चयकृल्लोमा
नएवच ४२ मल्लाःसुदेष्णाःप्रह्लादामाहिकाःशशिकास्तथा बाह्लीकावाटधानाश्चआभीराःकालतोयकाः ४३ अपरांताः
परांताश्चपंचालाश्चर्ममंडलाः अटवीशिखराश्चैवमेरुभूताश्चमारिष ४४ उपावृत्तानुपावृत्ताःस्वराष्ट्राःकेकयास्तथा कु
दापरांतामाहेयाकक्षाःसामुद्रनिष्कुटाः ४५ अंध्राश्चबहवोराजन्नंतर्गिर्यास्तथैवच बहिर्गिर्याङ्गमलजामगधामानवर्ज
काः ४६ समंतराःप्रावृषेयाभार्गवाश्चजनाधिप पुंड्राभार्गाःकिराताश्चसुदेष्णायामुनास्तथा ४७ शकानिषादानि
षधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः दुर्गालाःप्रतिमत्स्याश्चकुंतलाःकोशलास्तथा ४८ तीरग्रहाःशूरसेनाईजिकाःकन्यकागुणाः
तिलभारामशीराश्चमधुमंताःसुकंदकाः ४९ काश्मीराःसिंधुसौवीरागांधारादर्शकास्तथा अभीसाराउलूकाश्चशैवला
बाह्लिकास्तथा ५० दार्वीचवानवादर्वावातजामरथोरगाः बहुवाद्याश्चकौरव्यसुदामानःसुमल्लिकाः ५१ वध्राः
करीषकाश्चापिकुलिंदोपत्यकास्तथा वनायवोदशापार्श्वारोमाणःकुशबिंदवः ५२

५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५

कच्छागोपालकक्षाश्चजांगलाःकुरुवर्णकाः किराताबर्बराःसिद्धावैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ५३ ओंड्राःम्लेच्छाःसैसिरिध्राःपार्वती
याश्चमारिष अथापरेजनपदादक्षिणाभरतर्षभ ५४ द्रविडाःकेरलाःप्राच्याभूषिकाःवनवासिकाः कर्णाटकामाहिषकाविकल्पा
मूषकास्तथा ५५ झिल्लिकाःकुंतलाश्चैवसौहृदानभकाननाः कौकुट्टकास्तथाचोलाःकोंकणामालवानराः ५६ समंगाःका
रकाश्चैवकुंकुरांगारमारिषाः ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताःशाल्वसेनयः ५७ व्युकाःकोकवलाःप्रोष्ठाःसमवेगवशास्तथा तथैव
विंध्यचुलिकाःपुलिंदावल्कलैःसह ५८ मालवामल्लवाश्चैवतथैवापरवल्लवाः कुलिंदाःकालवाश्चैवकुंडलाःकारकास्तथा ५९
मूषकास्तनवालाश्चनाशियाघासंजयाः अलिंदाःपाशिवाटाश्चतनयाःसुनयास्तथा ६० ऋषिकाविदर्भाःकाकास्तंगणाःपरतंग
णाः उत्तराश्चापरेम्लेच्छाःक्रूराभरतसत्तम यवनाश्चीनकांबोजादारुणाम्लेच्छजातयः सकृद्ग्रहाःकुलत्थाश्चहूणाःपारसिकैःसह
६२ तथैवरमणाश्चीनास्तथैवदशमालिकाः क्षत्रियोपनिवेशाश्चवैश्यशूद्रकुलानिच ६३ शूद्राभीराश्चदरदाःकाश्मीराःपशुभिःसह
खाशीराश्चांतचाराश्चपह्लवागिरिगह्वराः ६४ आत्रेयाःसभारद्वाजास्तथैवस्तनयोषिकाः प्रोषकाश्चकलिंगाश्चकिरातानांचजातयः ६५

६६ यथागुणबलमितियथागुणं सत्वादिगुणानतिक्रम्यतद्वत्यथाबलंशौर्यबानतिक्रम्यत्रिवर्गस्यधर्मार्थकामात्मकस्यमहाफलंतेउत्कृष्टंफलंतदेहैरण्यगर्भपदप्राप्त्यंतंसम्य
गनुष्ठिताकृष्यादिनाभूमिर्दुह्येतप्रपूरयेतधेनुरिवकामानस्यभूमावस्त्रुग्धेइतिकामधुक् ६७ गृध्यंतिअभिकांक्षांकुर्वंतिचवसुगृद्धाःवसुलुब्धाः ६८ देवकायानांपञ्चेतमानुषका

तोमहैराम्यमानास्तुतेष्वेवकाभंजगाः एतेषामेजनपदाःप्राच्योदीच्यास्तथैवच ६६ उद्देशमात्रेणमयादेशाःसंकीर्त्तिताःप्रभो
यथागुणबलंचापित्रिवर्गस्यमहाफलं ६७ दुह्येतधेनुःकामधुक्भूमिःसम्यगनुष्ठिता तस्यांगृध्यंतिराजानःशूराधर्मार्थको
विदाः ६८ तेसजंत्याहवेप्राणान्वसुगृद्धास्तरस्विनः देवमानुषकायानांकामंभूमिःपरायणं ६९ अन्योन्यस्यावलुंप
तिसारमेयायथामिषं राजानोभरतश्रेष्ठभोक्तुकामावसुंधरां ७० नचापितृप्तिःकामानांविद्यतेद्यापिकस्यचित् तस्मा
त्परिग्रहेभूमेर्यतंतेकुरुपांडवाः साम्नाभेदेनदानेनदंडेनैवचभारत ७१ पिताभ्राताचपुत्राश्चखंद्यौश्चनरपुंगव भू
मिर्भवतिभूतानांसम्यगछिद्रदर्शिना ७२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनवमोध्यायः ९

भि१
यानामैतत्प्रस्तवेनभूमिःपरायणंशरणं ६९ ७० तस्मात्स्वत्वस्तलात ७१ एवमधिकंभूमिजयकालमुक्त्वाध्यात्मेभूमिजयफलमाह पितेतिअछिद्रंसम्यग्दर्शि
नेयस्याःसाभूमिःयोगमार्गेसाकात्स्मैनदृष्यमनीपित्रादिवद्दिहमोतिकेभ्यःपातिवत्सकायालंप्रयच्छतीत्यर्थः खंत्वछंस्वर्गादीनोपदृष्ट्वैवभवतितत्रैतुमापयतीत्यर्थः ७२
द्यौःस्वर्गपदं१

भारतस्येति १ २ तिष्यं च कलियुगं ३ ६ प्रजायंते प्रजास्तु नयंति ७ ८ वपुष्मंतः प्रशान्तेरहाः १० ११ सर्ववर्णाः परस्परजयैषिणः तेजसाल्पेनेति संबंधः १२ १३

धृतराष्ट्र उवाच भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च प्रमाणमायुषः सूत बलं चापि शुभाशुभं १ अनागतमतिक्रांतं वर्तमानं च संजय आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च २ संजय उवाच चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ कृतं त्रेता द्वापरं च तिष्यं च कुरुवर्धन ३ पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं प्रभो संक्षेपाद्द्वापरस्याथ ततस्तिष्यं प्रवर्तते ४ चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणि कुरुसत्तम आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ५ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप द्वे सहस्रे द्वापरे तु भुवि तिष्ठंति सांप्रतं ६ न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्येस्मिन्भरतर्षभ गर्भस्थाश्च म्रियंते च तथा जाता म्रियंति च ७ महाबला महासत्वाः प्रजागुणसमन्विताः प्रजायंते च जाताश्च शतशोथ सहस्रशः ८ जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः प्रजायंते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ९ महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः प्रियदर्शना वपुष्मंतो महावीर्या धनुर्धराः १० वरार्हा युधि जायंते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः त्रेतायां क्षत्रिया राजन्सर्वे वै चक्रवर्तिनः ११ सर्ववर्णाश्च जायंते सदा चैव च द्वापरे महोत्साहा वीर्यवंतः परस्परजयैषिणः १२ तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप लुब्धाश्चानृतकाश्चैव तिष्ये जायंति भारत १३

ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुत्वं मानः स्वस्मिन्पूज्यताबुद्धिः क्रोधोभिज्वलनं माया कपटं अस्पृहा परगुणेषु दोषाविष्करणं रागो विषयेषु प्रीतिः लोभस्तल्लिप्सा २४ संक्षेपो गुणा

ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायास्पृहा तथैव च निष्ठा भवन्ति भूतानां रागो लोभश्च भारत २४ संक्षेपो वर्तितो राजन्नत्र द्वीपोस्मिन्नराधिप गुणो
नो हैमवते द्वीपे वर्षतः परं २५ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणेऽध्यायः १० धृतराष्ट्र उवाच जंबूखंड[illegible]स्त्वयाप्रो
क्तो यथावदिह संजय विष्कंभमस्य प्रब्रूहि परिमाणं तत्त्वतः १ समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शनं शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वी
पं च संजय २ शाल्मलिं चैव तत्त्वेन क्रौंचद्वीपं तथैव च ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ३ संजय उवाच रा
जन्सुबहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् सप्तद्वीपान्प्रवक्ष्यामि चंद्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ४ अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशां
पते षट्शतानि च पूर्णानि विष्कंभो जंबुपर्वतः ५

नामिति शेषः २५ ॥ अध्यायः जंबू २ २३ ग्रहं राहुं अष्टादश सहस्राणि षट्शतानि च योजनानि विष्कंभः वर्तुलकमलाकारस्य जंबूद्वीपस्य पद्मोन्[?] परिधिः तादृशवि
स्तार एव पिंडप्रमाणमेतर्भोऽस्य पर्वता इति ख्यातुं जंबूपर्वत इत्युच्यते ५

भी० प
२८

लवणमित्यादि स्पष्टार्थः लवणः पंचसहस्राण्यायामतो जंबूद्वीपस्य तद्द्विगुणः वेदपंचभिः सहस्रैः समुद्रस्य विष्कंभो विस्तारः द्विगुणित इति तेन समुद्रस्य द्वीपस्य पंचदश सहस्रयोजना
आयामः द्विगुणः दशसहस्रयोजनः परिमंडलः समुद्रवेष्टनेन सहचत्वारिंशत्सहस्रः चतुर्थः षष्टिसहस्राधिकं लक्षं पंचमो लक्षत्रयं पंचविंशानि सहस्राणि षष्ठः लक्षसप्तवर्षं

लवणस्य समुद्रस्य विष्कंभो द्विगुणः स्मृतः नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ६ नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः
सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमंडलः ७ शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनंदन ८
जंबूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप विष्कंभेण महाराज सागरोपि विभागशः ९ क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः तत्र
पुण्या जनपदास्तत्र न म्रियते जनः १० कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ उक्त
एष महाराज किमन्यत्कथयामि ते धृतराष्ट्र उवाच शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय ११ उक्तस्त्वया महाप्राज्ञ विस्तरं ब्रूहि
तत्त्वतः संजय उवाच तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिपर्वताः रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु १२

पा२

चत्वारिंशत्सहस्राणि सप्तमो ... एते यांकं तेन पंचविंशति लक्षाणि पंचविंशत्सहस्राणि योजनानि सप्तानां द्वीपानां समुद्राणां विस्तारः ६

७ ८ ९ १० ११ १२ १३

भी०
२८

२४ २७ रेवतीज्योतिर्मंडलरूपेणान्तरिक्षेवर्ततेएवंविधिर्मर्यादाकृपितामहेनैता २७ २९ पतंगवर्णाआचेष्टतपोरितिमिश्रावर्णाः [illegible]

५४

अतीवगुणवत्सर्वंतत्रपुण्यंजनाधिप देवर्षिगंधर्वयुतः प्रथमोमेरुरुच्यते १४ प्रागायतोमहाराजमलयोनामपर्वतः ततो
मेघाःप्रवर्त्ततेप्रभवंतिचसर्वशः १५ ततःपरेणकौरव्यजलधारोमहागिरिः ततोनित्यमुपादत्तेवासवःपरमंजलं १६ ततोवर्षंप्र
भवतिवर्षकालेजनेश्वर उच्चैर्गिरीरैवतकोयत्रनित्यंप्रतिष्ठितः १७ रेवतीदिविनक्षत्रंपितामहकृतोविधिः उत्तरेणतुराजेंद्रश्यामोना
ममहागिरिः १८ नवमेघप्रभःप्रांशुःश्रीमानुज्वलविग्रहः यतःश्यामत्वमापन्नाःप्रजाजनेश्वर १९ धृतराष्ट्रउवाच सुमहा
न्संशयोमेद्यप्रोक्तोयंसंजयत्वया प्रजाःकथंसूतपुत्रसंप्राप्ताःश्यामतामिह २० संजयउवाच सर्वेष्वेवमहाप्राज्ञद्वीपेषुकुरु
नंदन गौरःकृष्णश्चपतंगाभ्यांवर्णांतरेनृप २१ श्यामोयस्मात्प्रवृत्तोवैतत्स्माच्छ्यामोगिरिःस्मृतः ततःपरंकौरवेंद्रदुर्ग
शैलोमहोदयः २२ केशरीकेशरयुतोयतोवातःप्रवर्तते तेषांयोजनविष्कंभोद्विगुणःप्रविभागशः २३ वर्षाणितेषुकौ
रव्यसप्तोक्तानिमनीषिभिः महामेरुर्महाकाशोजलदःकुमुदोत्तरः २४

पतंगरक्तार्थः २० कारणगुणाःकार्यगुणानारभंतइतिन्यायेनश्यामपर्वतप्रभवःश्यामवर्णःशाकद्वीपनिवासिनामनुष्याणांश्यामत्वेतनाइत्यर्थः यस्मात्श्यामो
गिरिस्तस्मात्तस्मिन्श्यामोवर्णःप्रवर्ततइत्यर्थः २२ २३

भी. प.
२९

२४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५

जलधरो महाराज सकरइति स्मृतः रैवतस्तत्र कौमारः श्यामस्तु मणिकांचनः २४ केशरस्त्वथ मौढाकी परतस्तु महान्पुमान् प
रिवार्यतु कौरव्य दैर्घ्यं हृस्वत्वमेव च २५ जंबूद्वीपेन संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः शाको नाम महाराज प्रजास्तस्य महानुगा २६ तत्र
पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शंकरः तत्र गच्छंति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारो तीव भारत वर्णाः स्वकर्म
निरता न च स्तेनोत्र दृश्यते दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः २८ प्रजास्तत्र विवर्धंते वर्षास्विव समुद्रगाः नद्यः पुण्यज
लास्तत्र गंगा च बहुधागता २९ सुकुमारी कुमारी च शीताशी वेणिका तथा महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी चक्षुर्वर्ध
निका चैव नदी भरतसत्तम ३० तत्र प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ३१ न तासां ना
मधेयानि परिमाणं तथैव च शक्यंते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ३२ तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः मगाश्च मश
काश्चैव मानसा मंदगास्तथा ३३ मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ३४ मानसा
श्च महाराज वैश्यधर्मोपजीविनः सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ३५

एम.
२९

१९ १७ अध्यायः उत्तरेषु २ २ मानःशिलो मनःशिलामयः ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ " " "

नतत्रराजाराजेंद्रनदंडोनचदंडिकाः स्वधर्मेणैवधर्मज्ञास्तेरक्षंतिपरस्परं ३७ एतावदेवशक्यंतुतस्मिन्द्वीपेप्रभाषितं एतदेवच
श्रोतव्यंशाकद्वीपेमहौजसि ३८ इतिश्रीभीष्मपर्वणिअध्यायः ११ संजयउ० उत्तरेषुचकौरव्यद्वीपेषुश्रूयतेकथा एवंतत्रमहाराजब्रु
वतस्तन्निबोधमे १ घृततोयःसमुद्रोत्रदधिमंडोदकोपरः सुरोदःसागरश्चैवतथान्योधर्मसागरः २ परस्परेणद्विगुणाःसर्वेद्वीपा
नराधिप पर्वताश्चमहाराजसमुद्रैःपरिवारिताः ३ गौरस्तुमध्यमेद्वीपेगिरिर्मानःशिलोमहान् पर्वतःपश्चिमेकृष्णोनारायण
सखोनृप ४ तत्ररत्नानिदिव्यानिस्वयंरक्षतिकेशवः प्रसन्नश्चाभवत्तत्रप्रजानांव्यदधत्सुखं ५ कुशस्तंभःकुशद्वीपेमध्येजनप
देःसह संपूज्यतेशाल्मलिश्चद्वीपेशाल्मलिकेनृप ६ क्रौंचद्वीपेमहाक्रौंचोगिरीरत्नचयाकरः संपूज्यतेमहाराजचातुर्वर्ण्येन
नित्यदा ७ गोमंतःपर्वतोराजन्सुमहान्सर्वधातुकः यत्रनित्यंनिवसतिश्रीमानकमललोचनः ८ मोक्षिभिःसंगतो
नित्यंप्रभुर्नारायणोहरिः कुशद्वीपेतुराजेंद्रपर्वतोविद्रुमैश्चितः ९ सुधामानामदुर्धर्षोद्वितीयोहेमपर्वतः द्युतिमान्नना
मकौरव्यतृतीयःकुमुदोगिरिः १० चतुर्थःपुष्पवान्नामपंचमस्तुकुशेशयः षष्ठोहरिगिरिर्नामषडेतेपर्वतोत्तमाः ११

२२ २३ २४ २५ २६ २० २२ २४

श्री. वा.

३

तेषामंतरविष्कंभो द्विगुणः पूर्वभागशः श्चोद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं रेणुमंडलं २२ तृतीयं स्वैरथाकारं चतुर्थं कंवलं स्मृतं धृतिम
त्पंचमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं २३ सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षलंभकाः एतेषु देवगंधर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर २४ विहरंते रमंते च
न तेषु म्रियते जनः न तेषु दस्यवः संति म्लेच्छजात्योपि वा नृप गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव २५ अवशिष्टेषु सर्वे
षु वक्ष्यामि मनुजेश्वर यथा श्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु २६ क्रौंचद्वीपे महाराज क्रौंचो नाम महागिरिः क्रौंचात्परो वा वामनपो ४
मनांदकारकः २७ अंधकारात्परेणाज मैनाकः पर्वतोत्तमः मैनाकात्परतो राजन् गोविंदो गिरिरुत्तमः २८ गोविंदात्पर
तो राजन्निविडो नाम पर्वतः परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कंभो वंशवर्धन २९ देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु क्रौं
चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ३० मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह उष्णात्परः प्रावरकः प्रावारादंधकारकः
३१ अंधकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुंदुभिः स्वनः ३२ सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जना
धिप एते देशा महाराज देवगंधर्वसेविताः ३३ पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् तत्र नित्यं प्रभवति स्वयं देवः प्रजापतिः ३४

राम.

३०

२५ ३१ चतुरस्रं चतुर्दिक्कमलाकारं जंबूमंडलमिति शेषः तस्य सर्वैस्मिन्स्तानपरिधिकः स्वष्टादशसहस्राणि सहस्राणि चभालेनिरहयत्रमध्यममंडलपरिधित्रयस्त्रिंश
कृतयोजनसंख्यैतत्तत्स्वरूपं तत्सहस्रीतोयावान्पत्राग्रभागो बहिर्हस्तलावेत्रपरित्रिंशतोग्रंथं चसहस्रीतोगर्भभागान्तर्जनर्हतिमेयं ३२ तत्र चत्वारो दिग्गजास्तिष्ठंति तस्मात्

तेषु पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः वालखिल्यैर्मनोर्वशकृन्नाभिः पूज्यपंते जनाधिप २५ जंबूद्वीपात्प्रवर्तन्ते नानाविधास्तत्र द्वीपे
षु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुसत्तम २६ ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः २७ एकोजन
पदे राजन् द्वीपेष्वेतेषु भारत उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते २८ ईश्वरो दंडमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः द्वीपानेतान्महाराज र
क्षंस्तिष्ठति नित्यदा २९ स राजा स शिवो राजन् स पिता स पितामहः गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपंडिताः ३० भोजनं चात्र कौरव्य
प्रजाः स्वयमुपस्थितं सिद्धमेव महाबाहो तद्धि भुंजति नित्यदा ३१ ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः चतुरस्रं महाराज त्र
यस्त्रिंशत्तु मंडलं ३२ तत्र तिष्ठंति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ३३ सुप्रतीकस्तथा
राजन् प्रभिन्नकरटामुखः तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ३४ असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ॥

चतुष्पयसपरिधिमान्त्रयमभूतस्य तत्कोपपरिवर्तते तु कितुर्वचं तेन तस्याण्यै वहि दिग्गजाः धियंतइतिभावः सगजसमूहः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

वातारंडुभिर्मज्जन्तु हृदसेतन्मानें नानं रूपि हूयप नितत्रैतिप्रसृत्यापोरेव निग्रहं ते कुर्वतीत्याह तानिति ३४ पुष्करैः शंकरैः ३५ ३६ उत्तरोत्तरेषु प्रमाणं ३७ ३८ परिणाहेन

तत्रैव च महोत्सेधांचांति दिव्याः सर्वान्मन्वहि ॥ अमृतं च महाराज तत्रा त्रिंशच्छुक्लं तिनैगजाः ३४ पुष्करैः पद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः शत
धारुनेवाचांतितानमुचंति निःसृताः ३५ अमृतं दृष्ट्वा समानानां त्रिनिवेशो रहमाहृताः आगच्छंति महाराज नरान् सिंचंति वै प्रजाः ३६
धृतराष्ट्र उवाच द्वीपे वै विस्तरो सर्वस्त्वया संजय कीर्तितः दृष्टिं तं द्वीपसंस्थानमन्तां ब्रूहि संजय संजय उ० उक्ता द्वीपा महाराज ग्र
हान्मे शृणु तत्त्वतः स्वर्भानोः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रमाणतः ३७ परिमंडलो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः योजनानां सहस्राणि
विष्कंभो द्वादशास्य वै ३९ परिणाहेन षट्त्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ४० चंद्रमा
स्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः विष्कंभेन कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मंडलं ४१ एकोनषष्टिर्विष्कंभे शीतरश्मेर्महात्मनः सूर्य
स्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनंदन ४२ विष्कंभेन ततो राजन्मंडलं त्रिंशता समं अष्टपंचशतं राजन्विपुलत्वेन चानघ ४३
श्रूयते परमोदारः पतंगोऽसौ विभावसुः एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ४४

रविनाघटिंशत सहस्राणि विपुलत्वेन ततोऽप्यधिकानि षष्टियोजनानि परिणाह एवेत्यर्थः ४० ४३ पतंगः शीघ्रगः विभावसुः सूर्यः ४४ ॥

३२

४२ ५० ॥ इति श्रीनीलकंठीये भारतभावदीपे जंबूखंडार्थप्रकाशः समाप्तः ॥ गावल्गणिः १ २ ककुदं श्रेष्ठं ककुत्स्थोककुदोप्यश्रेष्ठः ...

सराहुश्छाद्यते सोमो यथाकालं महत्तमाः चंद्रादित्यौ महाराज संक्षेपोयमुदाहृतः ४५ इत्येते ते महाराज पृष्टेनः शास्त्रचक्षुषा सर्वमु
क्तं यथान्यायं तस्माच्छममवाप्नुहि ४६ यथोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सनिर्माणमिदं जगत तस्मादाश्वास कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ४७ श्रु
त्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगः श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ४८ आयुर्बलं च कीर्तिश्च तस्य तेजश्च वर्धते यः शृ
णोति महीपालः पर्वणीदं यतव्रतः ४९ प्रीयंते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तामहे वयं पूर्वैः प्रवर्ति
तं पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ५० इति श्रीभीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणं समाप्तं १२ वैशंपायन उ० अथ गावल्गणिर्विद्वान्
संयुगादेत्य भारत प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् १ ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोपेत्य दुःखितः आचष्ट निहतं भीष्मं भ
रतानां पितामहं २ संजय उवाच संजयोहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ हतो भीष्मः शांतनवो भरतानां पितामहः ३ ककुदं
सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मतां शरतल्पगतः सोद्य शेते कुरुपितामहः ४ यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् स शेते
निहतो राजन संख्ये भीष्मः शिखंडिना ५

वीरस्तिनिहितोयंमेतेनः ४ ५ ॥ ॥ ॥

भी॰ प
३२

६ अपसंभ्रमोनिर्भयः ७ ११ अर्बुदंकोटिदशकंलक्षंवाप्यर्बमयुतमप्यसहस्रंप्रतिज्ञानात् १२ १३ अध्यायः ॥ ॥

यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे जिगायैकरथेनैवकाशिपुर्यांमहारथः ६ जामदग्न्यंरणेरामंयोयुध्यद्वसुसंभ्रमः
नहतोजामदग्न्येनसहतोद्यशिखंडिना ७ महेंद्रसदृशः शौर्येस्थैर्येचहिमवानिव समुद्रइवगांभीर्येसहिष्णुत्वेधरासमः ८ शरदं
ष्ट्रोधनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वोदुरासदः नरसिंहःपितातेद्यपांचाल्येननिपातितः ९ पांडवानांमहत्सैन्यंयंदृष्ट्वोद्यतमाहवे प्रावेपतभयोद्वि
ग्नंसिंहंदृष्ट्वेवगोगणः १० परिरक्ष्यससेनांतदशरात्रमनीकहा जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करं ११ यः सशक्रइवाक्षो
भ्योवर्षन्बाणान्सहस्रशः जघानयुधियोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः १२ सशेतेनिहतोभूमौवातभग्नइवद्रुमः तवदुर्मंत्रितेराज
न्यथानार्हःसभारतः १३ ॥ इतिभीष्मपर्वणित्र्यध्यायः १३ धृतराष्ट्रउवाच कथंकुरूणामृषभोहतोभीष्मःशिखंडिना
कथंरथात्सन्यपतत्पितामेवासवोपमः १ कथमाचक्ष्वमेयोधाहीनाभीष्मेणसंजय बलिनादेवकल्पेनगुर्वर्थेब्रह्मचारिणा
२ तस्मिन्हतेमहाप्राज्ञेमहेष्वासेमहाबले महासत्वेनरव्याघ्रेकिमुआसीन्मनस्तदा ३ आर्तिःपरामाविशतियत्त्वंशंससिमेह
तं कुरूणामृषभंवीरमकंप्यंपुरुषर्षभम ४ केतंयांतमनुप्राप्ताः केवास्यासन्पुरोगमाः केतिष्ठन्केन्यवर्तंतकेन्ववर्ततसंजय ५

राम
३२

६७ अपलपंतिके छिलार्वदरथानमीतिशेवः ८ १० प्रविन्नतपुण्यकरारतानं ११ एमचेश्तप्रियमानापराग्रवकुत्सपार्श्वविसृष्टपंक्तलतवन १२ १३ १८

केशराग्रथशार्दूलमद्भुतम्पव्रिपर्षभं तथानीकमाहमानंसहमानं रतोन्वयुः यत्तमोर्कइवाबोहम्पोसैन्यमपित्रहा ६ सहस्ररश्मिप्रति
मः पोषामयमारवत अकरोदुष्करंकर्मरणेयोपांडुसुतेषुयः ७ ग्रसमानमनीकानियएनंप्रत्यवारयत कृतिनंतंदुराधर्षंसंजयास्यल
मंतिके ८ कथंशांतनवंयुद्धेपांडवाःप्रत्यवारयन निकृंतंतमनीकानिशरदंष्ट्रंमनस्विनं ९ चापव्यात्ताननंघोरमसिजिह्वंदुरासदं
अनर्हंपुरुषव्याघ्रंह्रीमंतमपराजितं १० पातयामासकौंतेयः कथंतमुचितंयुधि १० उग्रधन्वानमुग्रेषुवर्तमानं रथोत्तमं परेषा
मुत्तमांगानिप्रचिन्वंतमिषुभिः ११ पांडवानांमहत्सैन्यंयंदृष्ट्वोद्यंतमाहवे कालाग्निमिवदुर्धर्षंसमचेष्टतनित्यशः १२ परिकृ
ष्यसेनांदशरात्रमनीकहा जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करं १३ यःसशक्रइवाक्षय्यंवर्षंशरमयंसृजन जघानयुधि
योधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः १४ सशेतेनिष्टनन्भूमौवातभग्नइवद्रुमः ममदुर्मंत्रितेनाजौयथानार्हतिभारत १५ कथंशांतनवंदृ
ष्ट्वापांडवानामनीकिनी प्रहर्तुमशकत्तत्रभीष्मंभीमपराक्रमं १६ कथंभीष्मेणसंग्रामंप्राकुर्वन्पांडुनंदनाः कथंचनाजयद्भीष्मोद्रोणे

तं४

जीवतिसंजय १७

नं६२

भी० प०
३३

१८ २२ अजहुः संजयच्युतः २३ २५ मौर्वीघोषस्तनयित्नुर्गर्जन्मेघ इव स्वस्थकल्पषत्कोबाणबिंदुः धनुर्घोषवल्लहकरूपोमहाशब्दः निघ्नन्निहतोपमः २६ २७ कार्मुकोर्मिणानांचापो

कृपेसंनिहितेतत्रभारद्वाजेमहात्मनि तथा भीष्मःप्रहरतांश्रेष्ठःकथंसनिधनंगतः १८ कथंचातिरथस्तेनपांचाल्येनशिखंडिना भीष्मो
विनिहतोयुद्धेदेवैरपिदुरासदः १९ यःस्पर्धतेरणेनित्यंजामदग्न्यंमहाबलं अजितंजामदग्न्येनशक्रतुल्यपराक्रमं २० तंहतंसमरेभीष्मं
महारथकुलोदितं संजयाचक्ष्वमेवीरंयेनशर्मनविद्महे २१ मामकाःकेमहेष्वासानाजहुःसंजयाच्युतं दुर्योधनसमादिष्टाःकेवीराः
पर्यवारयन् २२ यच्छिखंडिमुखाःसर्वेपांडवाभीष्ममभ्ययुः कच्चिन्नेकुरवःसर्वेनाजहुःसंजयाच्युतं २३ अश्मसारमयंनूनंहृदयं
सुदृढंमम यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंभीष्मंनदीर्यते २४ यस्मिनसत्यंचमेधाचनीतिश्चभरतर्षभ अप्रमेयानिदुर्धर्षेकथंसनिह
तोरणे २५ मौर्वीघोषस्तनयित्नुःपृषत्कपृषतोमहान् धनुर्ह्रादमहाशब्दोमहामेघइवोन्नतः २६ योऽभ्यवर्षतकौंतेयान्सपांचा
लानससंजयान् निघ्नन्पररथान्वीरोदानवानिववज्रभृत् २७ इष्वस्त्रसागरंघोरंबाणग्राहंदुरासदं कार्मुकोर्मिणमक्षय्य
मद्वीपंसमोलवं २८ गदासिमकरावर्तंहयावर्तंगजाकुलं पदातिमत्स्यकलिलंशंखदुंदुभिनिःस्वनं २९ ॥ ॥

र्मिणमंतंअद्वीपंनिराश्रयंरथत्वेनतरणोपायहीनं २८ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

राम.
३३

३० ३२ अपासेधन्समवारयन् ३३ ३९ यःप्रजापतेर्ईश्वरःपरमेष्ठीपरमेपरेनिष्ठानो तिलधाहिरण्यगर्भइवनमिन्नितिशेष: ३८ ४१ पुत्रलक्ष्मतिपुत्रोनमेलक्ष्मविकूप्रधाने

हयानगजपदातीश्वरथांश्चतरसावहून् । निमज्जयंतंसमरेपरवीरापहारिणं ३० विहृत्यमानंकोपेनतेजसावपांतपं वेलेवमक
रावासंकेवीरा:पर्यवारयन् ३१ भीष्मोपदृकोलकर्मसमरेसंजयारिहा दुर्योधनहितार्थायकेतस्यास्पुरोभवन् ३२ केरक्षन्
दक्षिणंचक्रंभीष्मस्यामिततेजस: पृष्ठत:केपरान्वीरानपासेधन्तवव्रता: ३३ केपुरस्तादवर्तन्तरक्षंतोभीष्ममंतिके केरक्षन्
तांचक्रंवीरावीरस्ययुध्यत: ३४ वामेचक्रेवर्तमाना:केघ्नन्संजयसंजयान् अग्रतोग्रमनीकेषुकेभ्यारक्षन्दुरासदं ३५ पा
र्श्वत:केभ्यारक्षंतगच्छंतोदुर्गमांगतिं समूहेकेपरान्वीरान्प्रत्ययुध्यंतसंजय ३६ रक्ष्यमाण:कथंवीरैर्गोप्यमानश्चतेनते दु
र्जयानामनीकानिनाजयत्तरसायुधि ३७ सर्वलोकेश्वरस्येवपरमेष्ठीप्रजापते: कथंप्रहर्तुमपितेशेकु:संजयपांडवा: ३८
यस्मिन्द्वीपेसमाश्वस्ययुध्यंतेकुरव:परै: तंनिमग्नंनराख्याघ्रंभीष्मंशंससिसंजय ३९ यस्यवीर्यंसमाश्रित्यममपुत्रोबृहद्बल: न
पांडवानगणयत्कथंसनिहत:परै: ४० य:पुराविबुधै:सर्वै:सहायेयुद्धदुर्मदै: कांक्षितो दानवान्घ्नद्भि:पितामममहाव्रत:
४१ यस्मिन्जातेमहावीर्येशंतनुर्लोकविश्रुत: शोकंदैन्यंचदु:खंचप्राजहत्सुतलक्षणे ४२ ५२

चेतिविश्रुत: ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भी॰ प
२४

प्रोक्तं लोकेष्वाते ४२ सर्वास्त्रविनयोपेतं सर्वास्त्रशिक्षासु कोविनयं सबलायां शिक्षायां प्रगतो पुमानिति मे हि नो ४४ ५२ पराशक्ते परलोकप्रिये ५२ ५६ ५५

प्रोक्तं यः परमास्त्रज्ञः स्वधर्मनिरतं शुचिं वेदवेदांगतत्वज्ञं कथं शंससि मे हतं ४३ सर्वास्त्रविनयोपेतं शांतं दांतं मनस्विनं हतं
शांतनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं हतं बलं ४४ धर्माद्धर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छंति पांडवाः ४५
जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः अंबार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः तमिंद्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनां ह
तं शंससि मे भीष्मं किं नु दुःखमितः परं ४७ असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः जामदग्न्येन वीरेण परवीरनिघा
तिना ४८ न हतो मे महाबुद्धिः स हतो यशिखंडिना तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ४९ तेजोवीर्यबलैर्भूयाञ्छि
खंडी द्रुपदात्मजः यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदं ५० परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभं के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः
शत्रुसंसदि शंस मे तद्यथावृत्तं युद्धं भीष्मस्य पांडवैः ५१ योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय अगोपमिव चोद्भ्रांतं गोकुलं तद्ब
लं मम ५२ पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्मिन्महाहवे परासिक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ५३ जीवितेप्यद्य सामर्थ्यं किमि
वास्माकं संजय घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकं ५४ अगाधे सलिले मग्नां दृष्ट्वेव पारगाः भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शो
पा ३ नावं चंति पुत्रकाः ५५

राम॰
२४

६५ ५७ ५८ ५९ ६० ६२ ६३ ६५ ६७ ६८

अश्मसारमयंनूनंहृदयंममसंजय यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंश्रुत्वानदीर्यते ५६ यस्मिन्सत्वानिमेधाचनीतिश्चपुरुषर्षभे
अप्रमेयानिदुर्धर्षेकथंसनिहतोयुधि ५७ नचास्त्रेणनशौर्येणतपसामेधयानच नधृत्यानपुनस्त्यागान्मृत्योःकश्चिद्वि
मुच्यते ५८ कालोनूनंमहावीर्यःसर्वलोकदुरत्ययः यत्रशांतनवंभीष्मंहतंशंससिसंजय ५९ पुत्रशोकाभिसंतप्तो
महद्दुःखमचिंतयन् आशंसेहंपरंत्राणंभीष्माच्छांतनुनंदनात् ६० यदाद्दिसमिवापश्यत्पतितंभुविसंजयं दुर्योधनः
शांतनवंकिंतदाप्रत्यपद्यत ६१ नाहंत्वेषांपरेषांवाबुध्यासंजयचिंतयन् शेषंकिंचित्प्रपश्यामिप्रत्यनीकेमहीक्षितां ६२
दारुणःक्षत्रधर्मोयमृषिभिःसंप्रदर्शितः यत्रशांतनवंहत्वाराज्यमिच्छंतिपांडवाः ६३ वयंवाराज्यमिच्छामोघातयित्वामहाव्र
तं क्षत्रधर्मेस्थिताःपार्थानापराध्यंतिपुत्रकाः ६४ एतदार्येणकर्तव्यंकृच्छ्रास्वापत्सुसंजय पराक्रमःपराशक्तिस्तत्तस्मिन्प्रति
ष्ठितं ६५ अनीकानिविनिघ्नंतंह्रीयंतमपराजितं कथंशांतनवंतातपांडुपुत्रान्यवारयन् ६६ यथायुक्तान्यनीकानिकथंयुद्धं
महात्मभिः कथंवानिहतोभीष्मःपितासंजयमेपरैः ६७ दुर्योधनश्चकर्णश्चशकुनिश्चापिसौबलः दुःशासनश्चकितवोहतेभी
ष्मेकिमब्रुवन् ६८ ॥

यश्चाहैतवासीत्तानिवाणावजिनां शाखानिमहाव्रकृतोमरास्त्रांमहाभयां ६९ प्राविशंकिनवामंदाःसमांपेदुर्हुरासदां प्राण
र्घोनप्रतिभयेकेदीमंततनार्षभाः ७० केजौपंतेजितातत्रकृतलक्ष्यानिपातिताः अमेभीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्वसंजय ७१
नहिमेशांतिरस्तीहश्रुत्वाद्यवनंहतं पितरंभीमकर्माणंभीष्ममाहवशोभिनं ७२ आर्तिर्मेहृदयेरुढं महतीपुत्रहानिजा त्वंहिमेसर्पि
षवाग्निमहीपयसिसंजय ७३ महांतंभारमुद्यम्यविश्रुतंसार्वलौकिकं दृष्टाविनिहतंभीष्मंमन्येशोचंतिपुत्रकाः ७४ श्रोष्यामि
तानिदुःखानिदुर्योधनकृतान्यहं तस्मान्मेसर्वमाचक्ष्वयद्वृत्तंतत्रसंजय ७५ यद्वृत्तंतत्रसंग्रामेमंदस्याबुद्धिसंभवं अपनीतंसुनी
॥३ तंयन्मामाचक्ष्वसंजय ७६ यत्कृतंतत्रसंग्रामेभीष्मेणजयमिच्छता तेजोयुक्तंकृतास्त्रेणशंसतच्चाप्यशेषतः ७७ यथातदभव
द्युद्धंकुरुपांडवसेनयोः क्रमेणयेनयस्मिंश्चकालेयच्चतथाभवत ७८॥ इतिभीष्मपर्वणिअध्यायः १४ संजयउ॰ उपपन्नो
यमनुप्रश्नोमहाराजयथार्हसि नतुदुर्योधनेदोषमिममासक्तुमर्हसि १ यआत्मनोदुश्चरितादशुभंप्राप्नुयान्नरः एनसातेन
नान्यंसउपाशंकितुमर्हति २

३ ४ सुस्थितस्यउस्या वर्तिनउसतिःकारणंतस्यविज्ञानं ९ १० सुखदुःखेवनपाह्लितेषु ११ १२ १३ १४ १५ १५ १५

महाराजमनुष्येषुनिर्वैरःसर्वमाचरेत सनद्धःसर्वलोकस्यनिहितानिसमाचरन् २ निकारोनिकृतिप्रेष्ठैःपांडवैस्त्वमतीभृया
स्वनभूतः सहामात्यैःभ्रातस्त्वस्मिंवने ४ हयानांचगजानांचयत्तांचामिततेजसां प्रसन्नपन्नयाहिंष्टहेषयोगवलेनच ५
सत्तानस्पृथिवीपालमाचशोकेमनःकृथाः हिवमेतत्पुरानूनमिदृमेवनराधिप ६ नमस्कृत्वापितस्त्वहंपाराशर्यायधीम
ते पश्यसमहाहिंत्वंतस्मात्संज्ञानमनुत्तमं ७ दृष्टिश्चातींद्रियाराजनदूराच्छ्रवणमेवच परचित्तस्यविज्ञानमतीतानागतस्य
च ८ सुस्थितोस्मिविज्ञानंस्वाकाशेचगतिःशुभा स्वतोस्तंगोयुद्धेषुवाहानांन्महात्मनः ९ कारणेमवित्तोराजंविचित्रे
परमाद्भुतं भत्तानामभूयुद्धंपश्यातल्लोमहर्षणं १० तेष्वनीकेषुपत्तेषुव्यूढेषुचविधानतः दुर्योधनोमहाराजदुःशासनम
थाब्रवीत ११ दुःशासनरथास्त्राणांपुरस्कृतोभीष्मरक्षिणः स्वनीकानिचसर्वाणिशीघ्रंत्वमनुचोदय १२ अयंसमागमभिप्रा
प्तोवर्षपूगाभिचिंतितः पांडवानांससैन्यानांकुरूणांचसमागमः नातःकार्यतमंमन्येरणेभीष्मस्यरक्षणात हन्याद्गुप्तोह्यसौ
पार्थानसोमकांश्चससृंजयान १४ अव्रवीच्चविशुद्धात्मानाहंहन्यांशिखंडिनं श्रूयतेस्त्रीह्यसौपूर्वंतस्माद्वर्ज्योरणेमम १५

भी०
२६

२६ २० अध्यायः युक्तं समनंतं सर्वतः सर्वप्रकारैः ४ ५ ६ ७ ८

भो।

तस्माद्भीष्मोऽस्मिन्नयो विशिष्यतेति मे मतिः शिखंडिनो वशे यत्ताः सर्वे तिष्ठंतु मामकाः १६ तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः सर्वे शास्त्रेषु कुशला लोके त्वं पितामहे ७ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं बलावलं मा सिंहं जंबुकेनेव घातयामः शिखंडिना वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणं गोप्तारौ फाल्गुनस्याथो फाल्गुनोऽपि शिखंडिनः १९ संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः यथा न हन्यात् गांगेयं दुःशासन तथा कुरु २० ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः २५ संजय उवाच ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभून्महान् क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति १ शंखदुंदुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा २ गजानां बृंहतां चैव योधानां चाभिगर्जतां क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ३ उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपांडवसेनयोः ४ राजेंद्र तव पुत्राणां पांडवानां तथैव च दुःप्रधृष्याणि चास्त्राणि शस्त्राणि कवचानि च ५ ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यंत भारत त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवंति महांति च ६ तत्र नागा रथाश्चैव जांबूनदपरिष्कृताः विभ्राजमाना दृश्यंते मेघा इव सविद्युतः ७ ॥

ए०
२६

८ ६ वागुरकाराः पोषांवंधनार्थमिसर्थः १० १२ तलबद्धाः तलंज्याघातत्राणंबद्धंयैस्तेकलापिनः तूणावंतः १५ ॥ १६

रथानीकान्यदृश्यंत नगराणीव भूरिशः अतीव शुशुभे तत्र पितातेपू[र्ण]चंद्रवत ८ धनुर्भि[र्ऋ]ष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः
योधाः प्रहरणैः शुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः ९ गजाः पदाता रथिनस्तुरगाश्च विशांपते अनिषङ्ग्वागुरिकाः शतशोथ सहस्र
शः १० ध्वजा बहुविधाकारा अदृश्यंत समुच्छ्रिताः स्वेषांचैव परेषांच द्युतिमंतः सहस्रशः ११ कांचनामणिचित्रांगा ज्वलंत
इव पावकाः अर्चिष्मंतो व्यरोचंत ध्वजारोहा सहस्रशः १२ महेंद्रकेतवः शुभ्रा महेंद्रसदनेष्विव सन्नद्धास्तेष्ववीराश्च ददृशुर्युद्ध
कांक्षिणः १३ उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलबद्धाः कपालिनः ऋषभाक्षा मनुष्येंद्राश्चमूमुखगतावभुः १४ शकुनिः सौबलः
शल्यश्चावंसोथजयद्रथः विंदानुविंदौ कैकयाः कांबोजश्च सुदक्षिणः १५ श्रुतायुधश्च कालिंगो जयत्सेनश्च पार्थिवः बृह अक्ष
द्बलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः १६ दृशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघबाहवः अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः
१७ एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः राजानो राजपुत्राश्च नीतिमंतो महाबलाः १८ संनद्धाः समदृश्यंत त्वेष्वनीकेष्व
वस्थिताः बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे बलिनो युद्धशालिनः १९

२० २६ तथाविधः संपर्दइतिशेषः २७ अध्यायः यथास १

हृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः समर्था हृष्टवाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः २० एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः
अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः २१ श्वेतोष्णीषं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतं अपश्याम महाराज भीष्मं चंद्रमिवोदितं २२
हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यंदने स्थितं श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपांडवाः २३ संजयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः जृं-
भमाणं महासिंहं क्षुद्रमृगा यथा २४ धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्विजिरे मुहुः एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव पार्थिव
२५ पांडवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः उन्मत्तमकरावर्तौ महाग्राहसमाकुलौ २६ युगांते समवेतौ तौ दृश्येते सागराविव
नैव नस्तादृशो राजन्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः २७ अनीकानां समेतानां कौरवाणां तथाविधः ॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्व-
णि अध्यायः १९ ॥ संजय उवाच यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः १

हु ४

गाह ३

पं३ श२

मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रसवयेतेति मघापित्र्यं नक्षत्रं नमस्ति विषयो देशः पितृलोकः तद्गतः सोमः कृष्णपक्षे वपुष्यां अहनि नष्टं भातमाविक्ष्यां हे मंत्रे प्रथमे मघा पितृदेवत्यं पश्च
त्रयोदशी । अहस्ते भारतं पुष्यं नक्षत्रं पमहे वते प्रथमेमघा मीशीर्षं अश्वत्रयोदशी हेनतघुक्ता च तद्देशे वद्याल्यायन्तुनेनहूता भीष्मामाघमासे सिता पक्षमीति त्रयोदश्यां तु मघासु
भाद्रपदे निपातितं तदिति तेत्रे गपुष्यं स्मरणमेचं दृशेवा दृहनेयो भीष्मं हूणायां रक्षमी त्रयोदशी मे योगः दृशिनात अत्र पुष्पे विमाघशब्दे मकरण पनाभिप्राये पाजहा नीतत्वं भवान
श्रपितापक्षमीति नित्यैः अन्ययाससमीहारस्यो रक्षतयोः हूंनं नेप्रधो निपतत्स्य माघास्या यादृ पर्येथनहन नं नत्रे वोक्तं तत्राप्यमावास्याशब्दः दृ पितृदिन प्रतिपद्येव अपुक्तो वेदितव्यः
यम दृश्वेतदिति भागीनदासा किं तपुमेदेवतं मघाशी । षमेवाग्रासंतप्यहि पूर्वदलं शक्ते स्वलता हा हं उत्तराहैत्र मवे देवललो देवतेन न तत्रा मरणामपामोक्षेयानामम्पूर्ष्ट सूमि प ५

मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रसवयेत शीघ्रमानाश्च तं पेतदैर्विमतमहाग्रहाः २

अनिति किं च चलानि शहूहाम्यगहे चयेनि :नतमेवपुष्पणां संघतानो मिश्रवेगा पुनरागतदृति पुत्रं भारुषादृशेन्द्रिनीर्थपात्रानश्राग तस्य वल्ले देव मए व वनात अवतोपुष्प समा
क्षिहे स्पेतेतव :प्रचीने षादृशदेमराशी षेएच पुष्टो भः संभवति नेलकविशोभागणं अपृष्टदृशहिमपष्ठेनपृ त्रत्र पस्यकल्प पितृत्य पुत्रत्वात कार्तिकी कृत्तिकायोगानुपातेन व
तदृशपां मराशेषेव संभावनात्वए तेन पुष्यां मं प्रकृस्य मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रसवयेतेति मीक्षपर्वणि तत्र पर्वाकाविहत्वात शश्वार्थे मघायदेवेन तत्सहच णपितरो लभ्य
तैन पुष्टेन मता नां उक्तमे देहस्य सूनान्यंथे चेदूर्ल्लस पितृलोकेसंनिहितो भवति नित्य गिणां हित्ये देहत्नाभ श्राद्धाधीन इतिशास्त्र सिद्धः तथाहूरूपाणां त्रियुद्ध चन्द्रोदयकाले त्रिभाग
ते

शिपा१

वाक्या मघायां पुष्टुरं भद्रमम विनिरतं वनदेव २

भी.प.
३८

ढोवं समनुत्वाम स्थितागमा ९

मात्रशेषायांत्रौ रोपुद्धमवर्तेते सुत्क्रं तत्र त्रिभागे समस्त्रिमुहूर्तशेषायामिसर्थः तथा त्र्यष्टपंचाशतंराज्ञः शयानस्याघमेगज्जारति भीष्मवचनं तमोंत्र्रः पक्षोपर
तिथावशेषायामित्यर्थः तथात्र्यष्टपंचाशतेशतह्नीं नेपश्यामि तथाष्टपंचअष्टपंचाशतह्नात्रयोऽतीतारति आक्षेपं विलोमशोधनात् त्र्यष्टपंचाशत् शत
तत्रपोह्नाचत्वारिंशन्मात्रयोऽतीतारसर्थः तथाचैपोषकृष्णाष्टमीतोमाघशुक्लपंचम्यांतावतीदिनसंख्या पूर्यते एवं भवति तत्रापि पौमागो गतो भवति तत्राघैकतिथि ईर
यात पंचम्याः द्विचत्वारिंशन्मत्वेते पंशेषा भविष्यमहैतौ सत्र कार्यशेषा रहसामान्हिंगशेषा न तपक्षशेषरति आत्माहेपातत्रापि निष्कर्षः कार्त्तिकशुक्लकृष्णहरणोरसा
कृष्णप्रयाणान्नेतो मार्गशीर्षकृष्णपंचम्यां पुष्यनक्षत्रयोर्निर्याणं ततः पंचम्या उपरि षष्ठ्यामारभ्य सप्तदिनानि गणयित्वा तत्पर्यन्तमेतद्भिः अमावास्या भविष्यतीत्यनेन तत्र
पोदशदिनात्मकोपक्षः सप्तषोमहोसात ज्ञनकरतित्र चितंभीमापोष्णतिथ्याः पक्षान्तेरपुनर्द्व्यासंख्यापूरणं भवतीति मार्गशीर्षकृष्णपंचमीमारभ्यपौषशुक्ल
प्रतिपन्त द्विचत्वारिंशीतिथिः भवतीति वलेर्वचाकोनकादिनसंख्या नक्षत्रसंख्याचानुगताभवतिपक्षस्तसमाद्यष्टिदिवसाः मावास्याभविष्यतिसंग्राममेयोजपेन
चतोव्याहः शक्रेरवतां प्रयाश्चैवकुरुक्षेत्रपुष्पोचेतिपुनः पुनर्निर्दुर्योधनवाक्यं तत्र संग्राममित्यनेन संग्रामे जयसाधनं धारणवथाद्भिं तस्यापोजयरिपुस्तत्रशक्रेर
वतामिसनेन तस्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोगउक्तस्तेन चतिथिद्वयक्षयात्त्रात् भवंतपितत्रतिथिवैरचनक्षत्रपक्षपाद्वतिथिन क्षत्रयोगएवं तयोगा हृदयपरतिसर्वसमंजसम् ॥
ग्रहाः राहुकेतोहप्यग्रहत्वात्स्त्रिय ॥

रम.
३८

३ ववाशिरे शद्दं कृतवंतः ४ १० अयोनिधनं अपशशास्त्रामराणां ११ १२ १३ १४ १५

मांसशोणित

दिवाभमस्त्वरवाद्दिमउद्दृषे प्रमहद्भयम् ज्वलंत्साशिवणाभूयो भेनुमानुदितो रविः ३ ववाशिरे चदीप्तायां दिशि गोमायु
वायसाः लिप्समानाः शरीराणि मांसभोजनाः ४ अहं महीपाल पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः भारद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय
संयतौ ५ जयोऽस्तु पांडुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ युयुधाते न वार्थाय यथा स समयः कृतः ६ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देव
व्रतस्तव समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ७ इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्म
णः सहलोकतां ८ एष वः शाश्वतः पंथाः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ९ नाभागोथ
ययातिश्च मांधाता नहुषो नृपः संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः १० अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे
यदायोनिधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ११ एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभ
यंतो रथोत्तमैः १२ स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सहबंधुभिः न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ १३ अपेतकर्णाः पु
त्रास्ते राजानश्चैव तावकाः निर्ययुः सिंहनादेन नादयंतो दिशो दश १४ श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः तान्य
नीकान्यशोभंत रथैरथ पदातिभिः १५

भी· प
३६९

२६ १७ तालेनमुज्जमूतेन १८ १९ गोपासनःमहारथः २० २१ २२ २३ २४ २५ २६

भेरीपणवशब्दैश्चदुंदुभीनांचनिःस्वनैः रथनेमिनिनादैश्चबभूवाकुलितामही १६ कांचनांगदकेयूरैःकार्मुकैश्चमहारथाः
भ्राजमानाव्यदृश्यंतसाग्नयःपर्वताइव १७ तालेनमहताभीष्मःपंचतारेणकेतुना विमलादित्यसंकाशस्तस्थौकुरुचमूपतिः १८
येत्वदीयामहेष्वासाराजानोभरतर्षभ आवर्त्तंतयथादेशंराजन्शांतनवंनृपते १९ सत्वगोवासनःशैब्यःसहितःसर्वराजभिः ययौमा
तंगराजेनराजार्हेणपताकिना २० पद्मवर्णस्त्वनीकानांसर्वेषामग्रतःस्थितः अश्वत्थामाययौयत्तःसिंहलांगूलकेतुना २१
श्रुतायुश्चित्रसेनःपुरुमित्रोविविंशतिः शल्योभूरिश्रवाश्चैवविकर्णश्चमहारथः एतेसप्तमहेष्वासाद्रोणपुत्रपुरोगमाः
स्यंदनैर्वरवर्माणोभीष्मस्यासन्पुरोगमाः २२ तेषामपिमहोत्सेधाःशोभयंतोरथोत्तमान् भ्राजमानाव्यरोचंतजांबून
दमयाध्वजाः २३ जांबूनदमयीवेदीकमंडलुविभूषिता केतुराचार्यमुख्यस्यद्रोणस्यधनुषासह २४ अनेकशतसा
हस्रमनीकमनुकर्षतः महान्दुर्योधनस्यासीन्नागोमणिमयोध्वजः तस्यपौरवकालिंगकांबोजाःसुदक्षिणाः २५ क्षेम
धन्वाचशल्यश्चतस्थुःप्रमुखतोरथाः स्यंदनेनमहार्हेणकेतुनावृषभेणच प्रकर्षन्निवसेनाग्रंमागधस्यकृपोययौ २६

सी वः

एम
३९

अंगपतिनाकर्णपुत्रेणवृषकेतुना २७ वाल्हीकेनकेतुमुख्येनेतिसंबंधः २८ ३२ निष्केणकैरामरणेन २९ अध्यायः

ततोंगपतिनागुरुंद्रुमेणचमनस्विना शाल्वाम्बष्ठनप्रख्यैर्नागानांसुमहद्बलं २७ अनीकप्रमुखेतिष्ठन्वाराहेणमहाय
शाः शुशुभेकेतुमुख्येनराजतेनजयद्रथः २८ शतंरथसहस्राणांतस्यासन्वशवर्तिनः अष्टौनागसहस्राणिरथाना
मयुतानिषट् २९ तत्सिंधुपतिनाराज्ञापालितंध्वजिनीमुखं अनंतरथनागाश्वमशोभततमहद्बलं ३० षष्ठ्यारथ
सहस्रैस्तुनागानामयुतेनच पतिःसर्वकलिंगानांययौकेतुमतासह ३१ तस्यपर्वतसंकाशाव्यरोचंतमहागजाः
यंत्रतोमरतूणीरैःपताकैश्चसुशोभितैः ३२ शुशुभेकेतुमुख्येनपावकेनकलिंगकः श्वेतच्छत्रेणनिष्केणचामरव्य
जनेनच ३३ केतुमानपिमातंगंविचित्रपरमांकुशं आस्थितःसमरेराजन्मेघस्थइवभानुमान् ३४ तेजसादीप्यमा
नस्तुवारणोत्तममास्थितः भगदत्तोययौराजायथावज्रधरस्तथा गजस्कंधगतावास्तांभगदत्तेनसंमितौ विंदानुविंदावा
वंत्यौकेतुमंतमनुव्रतौ ३६ सरथानीकवान्व्यूहोहस्त्यंगोत्तमशीर्षवान् वाजिपक्षःपतत्युग्रःप्रहसन्सर्वतोमुखः ३७
द्रोणेनविहितोराजन्राज्ञाशांतनवेनच तथैवाचार्यपुत्रेणबाह्लीकेनकृपेणच ३८ इतिभीष्मपर्वणिअध्यायः १७

संजयउवाच ततोमुहूर्तात्तुमुलः शब्दोहृदयकंपनः अश्रूयतमहाराजयोधानांप्रयुयुत्सतां १ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्वार
णानांचबृंहितैः नेमिघोषैरथानांचदीर्यतीववसुंधरा २ हयानांहेषमाणानांयोधानांचैवगर्जतां क्षणेनैवनभोभूमिःशब्दे
नापूरितंतदा ३ पुत्राणांतवदुर्धर्षपांडवानांतथैवच समकंपंतसैन्यानिपरस्परसमागमे ४ तत्रनागारथाश्चैवजां
बूनदविभूषिताः भ्राजमानाव्यदृश्यंतमेघाइवसविद्युतः ५ ध्वजाबहुविधाकारास्तावकानांनराधिप कांचनांगदिनोरे
जुर्ज्वलिताइवपावकाः ६ तेषांचैवपरेषांचसमदृश्यंतभारत महेंद्रकेतवःशुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव ७ कांचनैःकवचै
र्वीराज्वलनार्कसमप्रभाः कुरुयोधवराराजन्विचित्रायुधकार्मुकाः ८ उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तालवक्त्राःपिनाकिनः ऋष
भाक्षामहेष्वासाश्चमूमुखगताबभुः ९ पृष्ठगोपास्तुभीष्मस्यपुत्रास्तवनराधिप दुःशासनोदुर्विषहोदुर्मुखोदुःसहस्तथा
१० विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः सत्यव्रतःपुरुमित्रोजयोभूरिश्रवाःशलः ११ रथाविंशतिसाहस्रास्तथैषाम
नुयायिनः अभीषाहाःशूरसेनाःशिबयोऽथवसातयः १२ शाल्वामत्स्यास्तथांबष्ठास्त्रैगर्ताःकेकयास्तथा सौवीराःकैतवाः प्राच्याःप्रतीच्योदीच्यवासिनः १३

१४ १५ शतानामयुतानिषट्षट् शतानामयुतानि निषष्ठानशतानीतिपाठत २१ १८ अत्यागृहः अक्षौ ११ २ ३ संहतानितरल्पैः संहत्ससेयोधयेद्बहुभि

हृष्टे शेते जनपक्षाः सर्वे शूराः तनुत्यजः महारथवंशेनानेन राष्ट्रः पितामहं १४ अनीकं दशसाहस्रं कुंजराणां तरस्विनां मा
गधो पेन शपतितत्दृथानीकमरथान १५ ध्यानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दंतिनां अभवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानिष
ट् १६ फलानाश्वग्रतेनागानश्चनुसर्वमतिपाशपः अनेकशतसाहस्रानावाप्रासयोधिनः १७ अक्षौहिण्यो दशैका च तव
पुत्रस्य भारत अदृश्यंत महाराज गंगेव यमुनांतरा १८ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः १९ धृतराष्ट्र उवाच अक्षौहिण्यो दशैका
च व्यूढा दृष्ट्वा युधिष्ठिरः कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पांडवः १ यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गांधर्वमासुरं कथं भीष्मं स कौंते
यः प्रत्यव्यूहत संजय २ संजय धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पांडवः अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयं ३
महर्षेर्वचनात्तात वेदयंति बृहस्पतेः संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ४ सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः
सह अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ५ एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पांडव एतच्छ्रुत्वा धर्मराजं प्रत्यभाष
त पांडवः ६ एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयं अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ७

स्वविशकल्पैनेरपियोद्धुं शक्यमित्यर्थः ४ ५ अहमग्रं कुरु ६ ७ " " " "

८ १३ संस्पंदमाना किंचिच्चलंती १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥ ॥ २० ॥

यः सर्वान्रथोद्धतः समरे दुःसहः परैः सनः पुरोगो स्यत्वेव भीमः प्रहरतां वरः ८ नेता स तिग्मसेनानां मृदुस्पृरूपसत्तमः त्रा
ग्रग्रणीर्योस्यतिनो युद्धोपायविचक्षणः ९ यंदृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः निवर्तिष्यंति संत्रस्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा
यथा १० तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयाः भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ११ नहि सोस्ति पुमान्लोके
यः संक्रुद्धं वृकोदरं द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभ १२ एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः व्यूह्य तानि बला
न्याशु प्रययौ फाल्गुनस्तथा १३ संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वा पांडवानां महाचमूः गंगेव पूर्णा स्तिमिता स्पंदमाना व्यदृश्यत १४
भीमसेनोग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च वीर्यवान् नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवाः १५ विराटश्च ततः पश्चाद्राजाथा
क्षौहिणीवृतः भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोभ्यरक्षत पृष्ठतः १६ चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती द्रौपदेयाः ससौभद्राः
पृष्ठगोपास्तरस्विनः १७ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः १८ शि
खंडी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ १९ पृष्ठतोप्यर्जुनस्यासीद्युयुधानो महा
बलः चक्ररक्षौ तु पांचाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ २०

२१ धृतराष्ट्रस्यदायादाइत्येनेनतवैवैर्तैभागइतिसत्त्वपेत २२ २९ वारणाराजानमन्वयुरितिसंबंधः अचलाःनिष्कंपाः ३० जीमूताःपर्वताःजीमूतोऽस्त्रिधितिमेघरिगो ३२

केकेयोधृष्टकेतुश्चचेकितानश्चवीर्यवान भीमसेनोगदांविभ्रद्वज्रसारमयींदृढां चान्वेगेनमहतासमुद्रमपिशोषयेत २१
एतेतिष्ठंतिसामात्याःप्रेक्षंतस्तेजनाधिप धृतराष्ट्रस्यदायादाइतिविभत्सुरब्रवीत भीमसेनंतदाराजनदर्शयन्समहाबलं
ब्रुवाणंतंतथापार्थंसर्वसैन्यानिभारत २३ अपूजयंस्तदावाग्भिरनुकूलाभिराहवे राजातुमध्यमानीकेकुंतीपुत्रोयुधि
ष्ठिरः २४ बृहद्भिःकुंजरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव अक्षौहिण्याथपांचाल्योयज्ञसेनोमहामनाः २५ विराटमन्वयात
स्त्रासांरक्षार्थंपराक्रमी तेषामादित्यचंद्राभाःकनकोत्तमभूषणाः २६ नानाचिन्हधराराजन्रथेष्वासन्महाध्वजाः
समुत्सार्पततःपश्चाद्धृष्टद्युम्नोमहारथः २७ भ्रातृभिःसहपुत्रैश्चसोम्यगात्स्युधिष्ठिरं त्वदीयानांपरेषांचरथेषुविपुलान
ध्वजान २८ अभिभूयार्जुनस्यैकोरथेतस्थौमहाकपिः पादातास्त्वग्रतोगच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः अनेकश
तसाहस्राभीमसेनस्यरक्षिणः वारणादशसाहस्राःप्रभिन्नकरटामुखाः शूराहेममयैर्जालैर्दीप्यमानाइवाचलाः
३० क्षरंतइवजीमूतामहार्हाःपद्मगंधिनः राजानमन्वयुःपश्चाज्जीमूताइववार्षिकाः ३१ भीमसेनोगदांभीमांप्रक
र्षन्परिघोपमां प्रचकर्षमहासैन्यंदुराधर्षोमहामनाः ३२

भी॰ प॰
४२

३५ २६ प्रावात्सर्वतोमघवन्तः संविद्धुः ३७ वाताः स्मामायवः ३८ आहूमस्राक्ष्काल्य ४३ मज्जानरतिनोस्माकंयोधानांमज्जाः पाठविशेषानस्यसंतरवेनियोज्यंभीष्म

तमर्कमिवदुःप्रेक्ष्यंतपंतमिववाहिनीं नशेकुःसर्वयोधास्तेप्रतिवीक्षितुमंतिके ३३ वज्रोनामैषसव्यूहोनिर्भयःसर्वतोमु
खः चापविद्युद्ध्वजोघोरोगुप्तोगांडीवधन्वना ३४ यंप्रतिव्यूह्यतिष्ठंतिपांडवास्तववाहिनीं अजेयोमानुषेलोकेपांडवैरभि
रक्षितः ३५ संध्यांतिष्ठत्सुसैन्येषुसूर्यस्योदयनंप्रति प्रावात्सपृषतोवायुर्निरभ्रेस्तनयित्नुमान् ३६ विष्वग्वाताश्चवि
ववुर्नीचैःशर्कराकर्षिणः रजश्चोद्धूयमहत्तमसाछादयज्जगत् ३७ पपातमहतीचोल्काप्राङ्मुखीभरतर्षभ उद्यंतंसूर्य
स माहत्यशीर्यतमहास्वना ३८ अथसज्जीयमानेषुसैन्येषुभरतर्षभ निःप्रभोभ्युदयोसूर्यःसघोषंभूश्चचाव ३९ १५४
व्यशीर्यतसमनादाचभूस्तदाभरतर्षभ निर्घाताबहवोराजन्दिक्षुसर्वासुचाभवन् ४० प्रादुरासीद्रजस्तीव्रंनप्राज्ञायतकिं
चन ध्वजानांधूयमानानांसहसामातरिश्वना ४१ किंकिणीजालबद्धानांकांचनस्रग्वणांरवैः महतांसपताकाना
मादित्यसमतेजसां ४२ सर्वंणाणीभूतमासीत्तालवनेष्विव एवंतेपुरुषव्याघ्राःपांडवायुद्धनंदिनः ४३ व्यवस्थि
ताःप्रतिव्यूह्यतवपुत्रस्यवाहिनीं स्रंसंतइवमज्जानोयोधानांभरतर्षभ ४४ दृष्ट्वाग्रतोभीमसेनंगदापाणिमवस्थितं ४४

४२ ४२

इतिभीष्मपर्वणिअध्यायः

सेनांदृष्ट्वाअवस्थितामितिसंबंधः ४४ अध्यायः १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम॰
४२

भीष्मो नेता निवेदितो येषां ते भीष्मनेत्राः १ से त्वं युद्धं त्वं यथा स्यात्तथा ब्रूहि मे वस्मतिमिव तेषु स्थैर्यं सप्रयत्नं योजगाति हृषा राजन् केल्यर्थं निसर्ग मे तद्ब्रूहि मे त्वं यथावदिति २

धृतराष्ट्र उवाच सूर्योदये संजय केनु पूर्वं युयुत्सवो हृष्यमाणा रणायासन् मामका वा भीष्मनेत्राः समीयुः पांडवा वा भीमनेत्रास्तदा
नौ १ केषां जघन्यो सोमदत्तिः स्म वा पूर्वे केषां सेनाः स्माप्यहृष्यन्त केषां पूजां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वं मे त्वं ब्रूहि मे वं यथाव
त २ संजय उ० उभे सेने तत्स्म मित्रो प्रयाते उभे सेने हृष्टरूपे नरेंद्र उभे चित्रवनराजिप्रकाशे तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे
३ उभे सेने बृहत्सी भीमरूपे तथैवोभे भासमाने विशिष्टे तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे तथैवोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ४ पश्चा
न्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः पश्चात्पार्था योद्धुकामा प्रस्समानाः दैत्येंद्रसेनेव च कौरवाणां देवेंद्रसेनेव च पांडवानां ५
चक्रे वायुः पृष्ठतः पांडवानां धार्तराष्ट्रान्स्वापदा व्याहरंत गजेंद्राणां मदगंधाश्च तीव्रा न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ६
दुर्योधनं हस्तिनं पद्मवर्णं सुवर्णकक्ष्यं जातवर्मं प्रभिन्नं समास्थितो मध्यगतः कुरूणां संस्तूयमानो वंदिभिर्मागधैश्च
७ चंद्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं सौवर्णस्रग्भ्राजति चोत्तमांगे तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः सार्धं गांधारैर्याति गांधारराजा
८ भीष्मोग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सखड्गः श्वेतोष्णीषः पांडुराश्वो जनश्वेते ध्वजैः श्वेतशैलप्रकाशः ९

सूर्योदयस्य इति शेषः ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

मूर्धानं दृष्ट्वा पर्वतस्येव अप्रकंप्यस्य सर्वशः ११ १२ येन पश्चात्तेन ततः १४ १७ अनेन तत्र पाण्डूनां बलीयान् अस्य पौरवाणां सेनावद्धो तथा पितामहो मे गमन्यते इति संबंधः १९ अध्यायः

तस्यैव सेन्यधार्त्तराष्ट्रस्य सर्वे वाल्हीकानामेकदेशः शल्यश्च ये चान्ये वशाः क्षत्रियास्ते च सिंधोस्तथा सौवीराः पंचनदाश्च शूराः १०
शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा द्रोणो धनुःपाणिरदीनसत्त्वः आस्ते गुरुः प्रायशः सर्वराज्ञां पश्चाच्चमूमिन्द्र इवाभियाति ११
वार्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च १२ शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चापि सर्वे गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्य
मानाः शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी शकैः किरातैर्यवनैः पह्लवैश्च सार्धं चमूमुत्तरतोऽभिया
ति १४ संशप्तकानामयुतं रथानां मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः प्रयातास्ते त्रिगर्ताश्च
शूराः १५ साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत नागे नागे रथशतं शतं चाश्वा रथे रथे अश्वे अश्वे दश धानुष्का धानु
ष्के धानुष्के दश चर्मिणः एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत १६ संव्यूह्य मानुषं व्यूहं दैवं गांधर्वमासुरं दिवसे
दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवोऽग्रणीः १७ महार्णवौघविपुलः समुद्धूतघोषवान् भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो
युधि १८ अनंतरूपा ध्वजिनी त्वदीया न तु पाण्डवानां बलीयान् अस्य पौरवाणां तां चैव मन्ये बृहतीं दुःप्रधर्षां यस्या नेता केशवश्चार्जुनश्च १९
इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥

रम॰
४३

बृहती १ २ उद्यानंजयः ५ ११ गुणात्मतोज्ञातमतः १३

संजयउवाच बृहतींधार्तराष्ट्रस्यसेनांदृष्ट्वासमुद्यतां विषादमगमद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः १ व्यूहंभीष्मेणचाभेद्यंकल्पि
तंप्रेक्ष्यपांडवः अभेद्यमिवसंप्रेक्ष्यविषण्णोर्जुनमब्रवीत २ धनंजयकथंशक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे धार्तराष्ट्रैर्महाबाहोयेषां
योद्धापितामहः ३ अक्षोभ्योयमभेद्यश्चभीष्मेणामित्रकर्षिणा कल्पितःशास्त्रदृष्टेनविधिनाभूरितेजसा ४ तेवयंसंशयंप्रा
प्ताःससैन्याःशत्रुकर्षिणः कथमस्मान्महाव्यूहादुद्यानंनोभविष्यति ५ अथार्जुनोब्रवीत्पार्थंयुधिष्ठिरममित्रहा
विषण्णमिवसंप्रेक्ष्यतवराजन्ननीकिनीं प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्छूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि जयंत्यल्पतरायेनतन्निबोधविशांपते
७ तत्तेकारणंराजनप्रवक्ष्याम्यनसूयवे नारदस्तमृषिर्वेदभीष्मद्रोणौचपांडव ८ एतमेवार्थमाश्रित्ययुद्धेदेवासुरेब्रवी
त् पितामहःकिलपुरामहेंद्रादीन्दिवौकसः ९ नतथाबलवीर्याभ्यांजयंतिविजिगीषवः यथासत्यानृशंस्याभ्यांधर्मेणै
वोद्यमेनच १० त्यक्त्वाधर्मंचलोभंचमोहंचोद्यममास्थिताः युध्यध्वमनहंकारायतोधर्मस्ततोजयः ११ एवंराजन्
विजानीहिध्रुवोस्माकंरणेजयः यथामेनारदःप्राहयतःकृष्णस्ततोजयः १२

भी॰ प॰ ४४

ग्रं१

४४ अकुंठसायकः अर्थेहितापद्यः १५ १७ अध्यायः ततो १ ४ प्रासमध्येस्थितंहृष्टानीमानोतमिति भावः तत्रविदितंवा ५ ६ ७ ८ ॥

अनंततेजागोविंदःशत्रुपूगेषुनिर्व्यथः पुरुषःसनातनतमोयतःकृष्णस्ततोजयः १८ पुराह्येषहरिर्भूत्वावैकुंठोकुं
ठसायकः सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्कोजयत्विति १९ कथंकृष्णजयामेतियैरुक्तंतत्रतैर्जितं तत्प्रसादाद्धित्रैलोक्यंप्रा
प्तंशक्रादिभिःसुरैः १६ तस्यतेनव्यथांकांचिदिहपश्यामिभारत यस्यतेजयमाशास्तेविश्वभुक्त्रिदिवेश्वरः २० इतिभी
ष्मपर्वणिअध्यायः २१ संजय३० ततोयुधिष्ठिरोराजास्वांसेनांसमनोदयत् प्रतिव्यूहन्ननीकानिभीष्मस्यभरतर्षभ १
यथोद्दिष्टान्यनीकानिप्रत्यव्यूहंतपांडवाः स्वर्गंपरममिच्छंतःसुयुद्धंकुरुनंदनाः २ मध्येशिखंडिनोनीकंरक्षितंसव्य
साचिना धृष्टद्युम्नस्यचरतोभीमसेनेनपालितः ३ अनीकंदक्षिणंराजन्युयुधानेनपालितं श्रीमतासात्वताग्र्येण
शक्रेणेवधनुष्मता ४ महेंद्रयानप्रतिमंरथंतुसोपस्करंहाटककांचनचित्रं युधिष्ठिरःकांचनभांडयोक्त्रंसमास्थितोनागपुर
स्यमध्ये ५ समुच्छ्रितंदंतशलाकमस्यसुपांडुरंछत्रमतीवभाति प्रदक्षिणंचैवमुपाचरंतमहर्षयःसंस्तुतिभिर्महेंद्रं ६
पुरोहिताःशत्रुवधंवदंतोब्रह्मर्षिसिद्धाःश्रुतवंतएनं जप्यैश्चमंत्रैश्चमहौषधीभिःसमंततःस्वस्त्ययनंब्रुवंतः ७ ततःस
वस्त्राणितथैवगाश्चफलानिपुष्पाणितथैवनिष्कान् कुरूत्तमोब्राह्मणसान्महात्माकुर्वन्ययौशक्रइवामरेशः ८

एम॰ ५४

महत्वेनर्थतत्सान्यादर्शचक्रान्तिथस्मिन्नतहस्तसर्वे: ८ पाठांतरेणान: सेनायोर्भिष्मानोऽस्य पंचमस्तत: सेनानांस्नाराक्ष्ममेवमहातपाश्रितवान ९ गृहंनिर्याणार्थेतिभरत

सहस्रसर्वे: शतकिंकिणीकः पार्ट्टजांबूनदहेमचित्र: रथोर्जुनस्याग्निरिवांशुमालीविभ्राजतेश्वेतहय: सुचक्र: ९ तमास्थि
त: केशवसंगृहीतंकपिध्वजोगांडिवबाणपाणि: धनुर्धरोयस्यसम: पृथिव्यांनविद्यतेनोभवितान्कदाचित १० उद्यतिष्यंत
वपुत्रसेनामतीवरौद्रंसविमर्तिवृष्ट्वं अनायुधोय: सुमहोभुजाभ्यांनराश्वनागान्युधिभस्मकुर्यात सभीमसेन: सहितोयमाभ्यां
वृकोदरोवीररथस्यगोप्ता १२ तंतत्रसिंहर्षभमत्तखेलंलोकेमहेंद्रप्रतिमानकल्पं समीक्ष्यसेनाग्रगतंदुरासदंसंविव्यथु: पंक
गतायथाद्विपा: १३ वृकोदरंवारणराजदर्पयोधाल्वदीयाभयविग्नसत्वा: अनीकमध्येतिष्ठंतंराजपुत्रंदुरासदं अब्रवीद्गुर
तश्रेष्ठंगुडाकेशंजनार्दन: १५ वासुदेवउवाच यएषगोप्तासतपन्वलन्स्थोयोन: सेनांतिंहरवाराक्षः सएषभीष्म: कुरुवंश
केतुर्येनाहृतास्त्रिशतंवाजिमेधा: १६ एतान्यनीकानिमहानुभावंगूहंतिमेघाइवरश्मिवंतं एतानिहत्वापुरुषप्रवीकांक्षस्व
युद्धंभरतर्षभेण १७ संजयउ० धार्तराष्ट्रबलंदृष्ट्वायुद्धायसमुपस्थितं अर्जुनस्यहितार्थायदेहमोचनमब्रवीत १९

देवीभीष्मेण २० ह्ययानांस्थितिंज्ञात्वानेत्रस्तीतिहर्षयन्संजयउवाच धार्तराष्ट्रबलमितिनिहितार्थायतितस्वामसवर्धीश्चेतिद्वितोर्धोजपसत्तर्थे १८ ॥ ॥

भी·प·
४५

अ२
दुर्गायाः अष्टाभिर्हृतलेनमसिद्धायाः स्तोत्रमुदीरय सर्वेषां शत्रूणां पराजयाय २ संख्ये संग्रामे ३ हे सिद्धसेनानि सिद्धानां योगिनां सेनानि समूहपते स्कंदनेत्रा पापमपहृत्य प्रापिके योगसि
द्धिकारि सर्वं आर्ये अनार्यान्नोऽस्मात् हूजेनापि तमाप्नोति स्वरूपे सर्वैः मंदरो मंदरे वसतीति तथा कुमारी अविप्लुतब्रह्मचर्ये कल्याणि हिंसां नेरक्षि शिवाकालकालशक्ते कापालिकपालस्य पत्नि :
कापालो हस्ते यस्याः त्रिया कपिलः कृष्णपिंगलः कृष्णवर्णविशेषोस्ति ४ भद्रं कल्याणं कालयति भक्तानमति अज्ञानपातिता भद्रकाली महती चासौ काली च कालपित्री संहर्त्री किलरूपा

प१
श्रीभगवानुवाच शुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थितः पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय १ संजय०
एवमुक्तोर्जुनः संख्ये वासुदेवेन धीमता अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृतांजलिः २ अर्जुन उवाच ॐ नम
स्ते सिद्धसेनानि आर्ये मंदरवासिनि कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिंगले ३ भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाका
लि नमोस्तु ते चंडि चंडे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि ४ कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये शिखिपिच्छध्व
जधरे नानाभरणभूषिते ५ अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि गोपेंद्रस्यानुजे ज्येष्ठे नंदगोपकुलोद्भवे ६

महाकाली चंडि चंडे स्वकाले नाशकस्य कोपे च चंडे भगवत्तारिणी संकटोत्तारिणी वरवर्णिनि सर्वसौभाग्यलक्षणोपेता ह्रीतद्रूपे ५ कात्यायनि कतगोत्रोद्भवे महाभागे श्रीति
प्रसे करालि उग्रे विजये विशिष्टो जयो जया जयप्रदे रुद्रस्वरूपे ६ जये जयवत्स्वरूपे अट्टहस्सूलकं तत्रेव महाप्रमाणयुक्तं यस्याः खेटकं वर्म ॥ ७ ॥ ॥

राम·
४५

कौशिके कुशिककुलोत्पन्ने अट्टहासे प्रहासशालिनि कोकं चक्रवाकं तद्वन्मुखं यस्याः सा कोकमुखा ८ श्वेते महेश्वराद्वह्निरूपाभिव्यक्ते नेत्रत्रितया
त्रिविधरूपयुक्ते नेत्रमनुष्याद्रीणां सुधूम्राक्षि मार्गान्तरे तेन सर्वरूपयुक्ते भवति ९ ब्रह्मण्ये परकर्मणि ब्राह्मणेषु साधौ ब्रह्मण्यपातालेषु जातवेदसि अग्निरूपे जंबूकटके

महिषासृक्प्रियेनित्यंकौशिकिपीतवासिनि अट्टहासेकोकमुखेनमस्तेऽस्तुरणप्रिये ८ उमेशाकंभरीश्वेतेकृष्णेकैटभना
शिनी। हिरण्याक्षिविरूपाक्षिसुधूम्राक्षिनमोऽस्तुते ९ वेदश्रुतिमहापुण्येब्रह्मण्येजातवेदसे जंबूकटकचैत्येषुनित्यसं
निहितालये १० त्वंब्रह्मविद्याविद्यानांमहानिद्राचदेहिनां स्कंदमातर्भगवतिदुर्गेकांतारवासिनि ११ स्वाहाका
रस्वधाचैवकलाकाष्ठासरस्वती। सावित्रीवेदमाताचतथावेदांतउच्यते १२ स्तुतासित्वंमहादेविविशुद्धेनांतरात्मना
जयोभवतुमेनित्यंत्वत्प्रसादाद्रणाजिरे १३ कांतारभयदुर्गेषुभक्तानांपालनेषुच नित्यंवससिपातालेयुद्धेजयसि
दानवान १४

जंबूद्वीपराजधानीषु चैत्येषु देवतालयेषु नित्यं संनिहितालया आलयः स्थानं यस्याः सा तथा १० महानिद्रा ब्रह्मविद्याफलभूता मुक्तिः स्कंदमाता नित्यं सर्वदेवतारूपत्वोपलक्षणं
११ स्वाहेति हविःकर्मरूपत्वं कला निमेषा काष्ठा कालरूपत्वं सावित्री नित्यं सर्ववाङ्मयरूपत्वं च उच्यते १२ रणाजिरे युद्धांगणे १३ १४

जंभिनीतंद्रामोहिनीनिद्रामायाश्चर्यभूतप्रदर्शनंह्रीर्लज्जाध्याचेतोवृत्तिः एतच्चकामारिद्वितीनामपुष्पलसत्तांत्री: लक्ष्मीर्विधानपोषनारिसमृद्धिरूपासंध्यासंधौश्चाराधनेयो
मयीसंध्यापदिवाद्विप्रसलयकर्त्रीसर्वः प्रभावतीचंद्रसूर्यप्रभापुक्ताहोरात्ररूपासावित्रीसविता: सर्वप्रसवंवर्धिनीप्रभाप्रकाशनशक्तिस्तद्रूपाजननीमातृवस्याल्पयित्री १५ तुष्टिः
संतोषः पुष्टिरूपंचयः धृतिर्धैर्यंदीप्तिर्मेधितिः एषाकांसाचंद्रादिसौवर्धते श्रसंतंकांतिमंतोभवतः वस्पतिचपदादिस्सगतंतेजोजगद्रूमपतेविलं पद्मद्रुमसिपद्माग्रांत
तेजोविद्दिमामकंमिनिपनसूर्यस्तपतितेनमेद्दूहनिस्त्रुतिस्त्रुपांचिन्मात्रंब्रह्मैवसर्वः भ्रांतिरेम्याये भ्रांतिमतांमेदेद्भ्रारी नोएषास्परमासंपरिनिष्ठुतेः ब्रह्महर्पवसांक्ति
सम्यक्व्याख्यानंप्रकाशनंयत्रतस्मिनश्रात्मानात्मविवेकरूपेसमाधौसिद्धे ज्ञानमरुनेस्त्राणोश्रात्मानमिद्दूस्त्रुवीरूपेतप्रसगात्मत्वेननतरेवमाकारविशेषोपहितंत्रस्याभि

त्वंजंभिनीमोहनीचमायाह्रीःश्रीस्तथैवच संध्याप्रभावतीचैवसावित्रीजननीतथा १५
तुष्टिःपुष्टिर्धृतिर्दीप्तिस्त्वंसूर्याग्निसविवर्धिनी भ्रांतिर्भ्रांतिमतांसेव्यावीरश्यसे ध्रुवारोः १६
सि२

ध्यानंसम्यक्सौमाप्यार्दयोवीनाः तास्यविजयाशिसिद्धिः सपद्धतीनिप्रदर्शितंततेदेववस्यतिभगवानपेसर्वेश्वनामकायजेनेश्रद्धयान्विताः तेविमामेवकोतेयपजंसविधिपू
र्वकंदनिजंरूहंनेचततः कामान्समेयेवविहितान्हितानदत्तिनयामहन्तोविमोश्रात्मोसिद्धिरिपसर्वकारनुपहितब्रह्मसजानानरेवभवतीतिप्रदर्शनोपंगीताशास्त्रपात्मिसोन
ततत्रविश्वासोपसर्वपसयः प्रसयकंदेवीस्तोत्रंकुर्वितिनिपुणेकाः दुर्जेनोहवीप्रसन्नतेनोदृष्ट्वाजातप्रसनपोगातावविघ्नहंवश्रीपादिस्साशपवनामभगवताएतदुक्तंमितिप्र
घट्टकार्थः एवमेवदेवेपिकार्यार्यादीनांसंघोदृष्ट्यादिफलानांकर्मणांविधानेत्र्हघायेषुकर्मसत्त्वेहोसाद्दनार्थमेवेतिनिर्णीतंपूर्वाचार्यैः ५०३ १६

ततः पार्थस्येति अंतरिक्षगतेत्यस्यार्थः प्रदर्शनार्थं विशेषणं ३३ ३४ नरस्त्वमसीति निश्चयं इति नायपूर्वं नरनारायणात्मकरूपं स्मारयति तेन न च तस्य केवलं सर्वभयनिवृत्तिर्भवति तद्धि द्वि
रागाद्वेषचपत्नयमिसविद्वंशितं रवमपंगीताशास्त्रस्यस्यमाणस्योपोद्घातो दर्शितः ३५ ३६ कथमनुसंधत्ते लब्ध्वेत्यादिना ३७ एतत्स्तोत्रपाठफलमाह य इदमिति

संजयउवाच ततःपार्थस्यविज्ञायभक्तिमानववत्सला अंतरिक्षगतोवाचगोविंदस्याग्रतःस्थिता ३४ देव्युवाच
स्वल्पेनैवतुकालेनशत्रूंजेष्यसिपांडव नरस्त्वमसिदुर्धर्षनारायणसहायवान ३५ अजेयस्त्वंरणेरीणामपिवज्र
भृतःस्वयं इत्येवमुक्त्वावरदाक्षणेनांतरधीयत ३६ लब्ध्वावरंतुकौंतेयोमेनेविजयमात्मनः आरुरोहततःपार्थो
रथंपरमसंमतं ३७ कृष्णार्जुनावेकरथौदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः यइदंपठतेस्तोत्रंकल्यउत्थायमानवः यक्षरक्षःपि
शाचेभ्योनभयंविद्यतेसदा ३८ नचापिरिपवस्तेभ्यःसर्पाद्यायेचदंष्ट्रिणः नभयंविद्यतेतस्यसदाराजकुलादपि ३९
विवादेजयमाप्नोतिबद्धोमुच्यतिबंधनात दुर्गंतरतिचावश्यंतथाचौरैर्विमुच्यते ४० संग्रामेविजयेन्नित्यंलक्ष्मींप्राप्नो
तिकेवलं आरोग्यबलसंपन्नोजीवेद्वर्षशतंतथा ४१ एतद्दृष्टंप्रसादात्तुमयाव्यासस्यधीमतः मोहादेतौनजानंति
नरनारायणावृषी ४२ तवपुत्रादुरात्मानःसर्वेमन्युवशानुगाः प्राप्तकालमिदंवाक्यंकालपाशेनगुंठिताः ४३

कल्यंप्रभातेतेभ्योनभयमितिपूर्वेणसंबंधः ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ॥ ॥

४४ यत्रेति धर्मफलं धृतिप्रभृतयः तर्हि मत्सखे विधर्मोऽस्त्वेवेति मन्वानं प्रत्याह यत्र धर्मस्तत्र कृष्णः त्वत्सखे कृष्णमायया हेमोपि विना [illegible] लिनकालमृताधुसाद्देयोपि नसंतोसर्व
फलितमाह यतः कृष्णस्ततो जय इति ४५ अध्यायः केषामित्यध्यायः स्पष्टार्थः १ ॥इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः।

द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथानघः अपश्यंस्तव पुत्रेण न चासौ तदबुध्यत ४४ यत्र धर्मो द्युतिः कांतिर्यत्र ह्रीः श्रीस्तथा
मतिः यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ४५ ॥इति भीष्मपर्वणि अध्यायः २१ धृतराष्ट्र उवाच केषां प्रहृष्टास्तत्रा
ग्रे योधा युध्यंति संजय उदग्रमनसः के वा के वा दीना विचेतसः १ के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकंपने मामकाः पांडवा वा तन्म
माचक्ष्व संजय २ कस्य सेनासमुदये गंधमाल्यसमुद्भवः वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जतां ३ संजय उ० उभयोः
सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे तदा स्रजः समाः सुगंधानामुभयत्र समुद्भवः ४ संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ संसर्गा
त्समुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत ५ वादित्रशब्दस्तुमुलः शंखभेरीविमिश्रितः शूराणां रणशूराणां गर्जतामितरेतरं ६
उभयोः सेनयो राजन्महान्व्यतिकरोऽभवत अन्योन्यं वीक्षमाणानां योधानां भरतर्षभ कुंजराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्य
तां ७ इति भीष्मपर्वणि जंबूखंडं समाप्तं ॥ २२

श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणकासाधनीलवांतग्रंथार्थप्रकाशोध्यायः २२ ॥ ॥ ॥

नदेवब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते

ग्र२ पा२

टिद्वि
वेदे॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीधरादींश्च सद्गुरून् संप्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे १ भारते
सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता २ कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं कांडत्रयात्मकं अर्थोपासनाकांडगतस्तु तीयो नाति विस्तृतः ३
तेषां ब्रह्मविद्धि वेदे यन्न तदुपासते इति श्रुत्यैव वेदयत् स्मृत्या परमेश्वरम् ४ इत्येवमादिश्रुत्यर्थो गीतायां व्यक्तमीरितः कर्मोपास्तिज्ञानकांडत्रितयात्मा निगद्यते ५
तत्र युद्धाय संयुक्तौ स्वकीयान् परकीयांश्च ज्ञातुमिच्छन् धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इति तत्र देवा देवयजनं कुरुक्षेत्रे देवयजनं मासेति कर्म कांडप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रं मम तत्र अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवा

॥धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत
संजय १ संजय उवाच दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा आचार्यमुपसंगम्य राजा वचन
मब्रवीत् २ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ३

मा१

नां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति अविमुक्तं ब्रह्मप्राप्तिस्थानमतः कुरुक्षेत्रं मन्यते ब्रह्मसदनत्वं चास्य अत्र हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येना
सावमृतीभूत्वा मोक्षी भवतीति ज्ञानशेषत्वं श्रुत्यादिभिः तथा च कृत्स्नो धर्मक्षेत्रं निविशेषणं कुरुक्षेत्रं ज्ञानार्थं तद्धि धर्मक्षेत्रमेव न तु न तत्र ब्रह्मसदने नैव वर्णितं तस्य धर्मक्षेत्रत्व
मात्र श्रवणात् तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः पांडवानां पृथग्ग्रहणं तेषु ममत्वाभावसूचनार्थं १ व्यूढं व्यूहरचनया स्थितं आचार्यं द्रोणं राजा दुर्योधनः
राजा अब्रवीदिति स्ववशीकृतं वचनं परं तत्रं श्लिष्टं बहूर्थं सादि गुणवत्वं वाक्यस्य सूचयति २ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरस्मारकत्वेन कोपोद्दीपनार्थं विशेषणं ३

गी॰ म॰ ४८

महेष्वासाः महांतश्चासाः धनूंषि येषां ते युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च महारथश्चैकः ४ धृष्टकेत्वादयः षट् ५ युधामन्यूत्तमौजौ सौभद्रोऽभिमन्युः पंचद्रौपदेयाः प्रतिविंध्या
दयस्ते नित्यं ये च काशात्पांडवा घटोत्कचादयश्च निप्रसिद्धत्वात्याः सर्वेपि महारथाः एकोदशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो
महारथः अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोतिरथस्तु सः रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृत इति ६ विशिष्टाः श्रेष्ठाः निबोध बुध्यस्व मे मुखादिति सूचयन्नाह द्विजोत्तम धै

अत्रशूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ४ धृष्टकेतुश्चेकितानःका
शिराजश्चवीर्यवान पुरुजित्कुंतिभोजश्चशैब्यश्चनरपुंगवः ५ युधामन्युश्चविक्रांतउत्तमौजाश्चवीर्यवा
न सौभद्रोद्रौपदेयाश्चसर्वएवमहारथाः ६ अस्माकंतुविशिष्टायेतान्निबोधद्विजोत्तम नायकामम
सैन्यस्यसंज्ञार्थंतान्ब्रवीमिते ७ भवानभीष्मश्चकर्णश्च[illegible]समितिंजयः अश्वत्थामाविकर्णश्चसौम
दत्तिस्तथैवच ८ अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ९
कृपश्च२

तिसंज्ञार्थं सम्यक्ज्ञानार्थं अपिशब्दः संनीतिज्ञापनार्थं परेषु प्रावल्यं दृष्ट्वा तेनोत्साहभंगो माभूदिति अर्थः ७ विकर्णः स्वभ्राता सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः जयद्रथप्रभृतयोन्ये त
थैकैवेतिकृचित्पाठः ८ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विहाय काणोऽपि स्वजीवितं महत्त्वाणि केवलं मम हार्थानिमदर्थे निजानापि विधानि येषां ते नानाशस्त्रप्रह
वचे
रणाः ९

राम॰ ४८

नं पुं अस्य द्वात्रसीयाद्

ना पर्याप्तं परिमितम्॥ पारे रक्षितं पांडवैस्तैः हि समाभ्यो हीनं चिंतेन नास्माकं सैन्येन तेषां पिंतं शक्यं न तत्रैव नास्मदीयमिति भावः एतं च पर्याप्तमिति समर्थमपाण्डवीयमिति भावः १० अथ
नेषु महारथेषु परिस्थितेषु सैन्यप्रवेशमार्गेषु सैन्यस्थाने स्थिता पूर्वं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षंतु अयमस्मेनापतेः चांचल्ये सर्वोपि सेनाव्याकुलो भवेत तल्लेपेक्षितव्या भवंतु अतः सर्

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं १० अयनेषु च सर्वेषु यथा
भागमवस्थिताः भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ११ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः सिंह
नादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्य
न्त स शब्दस्तुमुलोभवत् १३ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः
१४ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः १५ अनंतविजयं
राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

वर्द्धयन्नसर्थः ११ तस्य एवं वदतो दुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादमिति रणमुल्लंघने तेन विनघोषस्यानुप्रयोगः कथासिद्ध्यात समूलकाय कपतिसमैरेसानिसादिवत्
कुरुवृद्धो भीष्मः प्राग्विराटनगरे दृष्टप्रभावाभ्यां दृवारूढस्याराज्ञो भयं माभूदिति शंखं दध्मौ हर्षं पृष्टोत्साहं जनयन् तेन्हल्वार्थे शतप्रलयः हर्षजननार्थमित्यर्थः १३ अभ्य
हन्यंत अभिहताः कर्मकर्तरिप्रयोगः १३ १६

१७ १९ अवस्थितानभियोद्धुमुद्यतान्धार्तराष्ट्रान्वा स्थितान्कपिध्वजः पाण्डवः हनूमानध्वजे यस्य तत्वं शौर्यं च प्रदर्शयति २० हृषीकेशं सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन प
रचितं संवाक्यमेवाह न तु कंचिदर्थमितिद्योतनार्थं शकपदं वाक्यमेवाह सेनयोरिति २१ रथस्थापनप्रयोजनमाह यावदिति कैः सह मया योद्धव्यं मया सह वा कैर्योद्धव्यमिति उभ

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवी
पते सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् १८ स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् नभश्च पृथिवीं चै
व तुमुलो व्यनुनादयन् १९ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः २० हृ
षीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत २१ यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे २२ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षव
: २३ संजय उवाच एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४ भीष्मद्रो
णप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति २५ ॥ ॥

पक्षस्य ह शत्रुसंबंधः केषां मां जेतुं यतते ते मया वा के जेतव्या इत्यालोचनार्थमित्यर्थः २२ योत्स्यमानानत्र शांतिकामान्यतो दुर्बुद्धेः प्रियं चिकीर्षति ते न ते धाम पितन सत्वं
सूचिते २३ रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबंधः २४ महीक्षितां पृथिवीश्वराणां २५

पितॄन्पितृव्यादीन्भूरिश्रवःप्रभृतीन्पितामहान्भीष्मादीन्मातुलान्शल्यादीन्भ्रातॄन्दुर्योधनादीन्पुत्रान्लक्ष्मणादीन्पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान्सखीनश्वत्थामा
दीन् २६ सुहृदः कृतवर्मादीन् २७ कृपया स्नेहेन मम स्वजनमिति विशेषणेन प्रदर्श्यते २८ सीदंति निःसत्त्वानि भवंति रोमहर्षो रोमांचः २९ ३० निमित्तानि लोकभयकारीणि

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथपितामहान् आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेन
योरुभयोरपि तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् २७ कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् अर्जुन उवाच दृष्ट्वेमं स्व
जनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं २८ सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते २९ गांडीवं स्रंसते
हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ३० निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव न च श्रेयो
नुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ३१ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा येषाम
र्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च त इमेवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा

भूमिकंपादीनि ३२ ३३ स्याला इति स्यालशब्दो दंत्यसादिः विज्ञामातृभ्रातृवाचकः स्यालाः स्युरिति मंत्रवर्णात् स्याद्भ्राजाना वेपत्नीतिवा स्यं तद्यस्मे तोषितियाकः ३४

भी० म
५९

हंतेऽरेछामिमयनभवतिकिंपुनर्हंतुमित्यर्थः महीकृते पृथ्व्यर्थे ३५ आततायिनः अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहारीचषडेतेआततायिनः आततायिनमा
यांतंहन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनेतिपद्यप्येवंतथाप्येतानहत्वाअस्मान्पापमेवआश्रयेत् आततायिवधोहिअर्थशास्त्रविहितः नहिंस्यात्सर्वभूता
नीतिनत्वधर्मशास्त्रं तच्चपूर्वस्मात्प्रबलंयथोक्तंयाज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिरिति अस्मान्हत्वाएतानाततायि
नःपापमेवाश्रयेत्तस्मात्पापोन्ननातथाचएवास्मद्वधेनतृप्तंजनस्वयमेतेषांवधेनतुंष्याभावःइतिभावः ३६ ३७ ननुआहूतोननिवर्तेतद्यूताद्रिणादपीतिविजितंक्षत्रियस्येति

नद्१ छ

एतान्नहंतुमिछामिघ्नतोपिमधुसूदन अपित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोःकिंनुमहीकृते ३५ निहत्यधार्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्ज
नार्दन पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ३६ तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् स्वजनंहिकथंह
त्वासुखिनःस्याममाधव ३७ यद्यप्येतेनपश्यंतिलोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकं ॥
३८ कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्तितुं कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९

युद्धादनिवृत्तिःहिंसयावृत्तिःक्षत्रियस्येष्टातत्कथंयुद्धान्निवृत्तिमिच्छतीत्याशंक्याहकथमितिसार्द्धाभ्यांलोभमूलिकाप्रवृत्तिःकुलक्षयदोषविधिनाबाध्यतेयथाज्योतिष्टोमेऽग्नीषो
मीयपशुहिंसाविधिनावाध्यतेअस्माकंत्वधर्मवित्त्वात्तत्कृतदोषोद्भवःप्रसंगोलोभमूलकत्वाततदूतनहिहिंसाविधिमात्राधर्मत्वंकिंचित्कर्तव्यपरेनाहीनामधर्मप्रयाताम
प्रवृत्तानुष्ठानात्पापंतःतस्माद्यत्कृतंतेनरुध्यतिनरकेरवविहितंधर्मंपरमनुष्ठेयंयद्योक्तंफलतोपिचफलकर्मनानुबध्नंतेकेवलंप्रीहितत्वात्तत्कर्मइतिकथ्यतइतिरूपेनादिप्रसा
पानुबंधित्वात्युद्धमाज्ञमेवेत्यर्थः ३९

तिष्टु

राम
५०

प्रणश्यंतिअनुष्ठातॄणांवृद्धानामभावात्अवशिष्टबालान्हितुर्वेदाधर्मलोपात्अधर्मोभिभवति ४० हे कृष्णपुत्रार्थंवर्णान्तरमुपासीनाः ४१ कथंतर्हिजामदग्न्यप्रभृतिभिःक्षत्रिय
वृद्धेनेष्टुतस्त्रियःपुनःपुनःब्राह्मणेभ्यःप्रजाजननपामासुरित्युपाख्यायतेकथंवाधृतराष्ट्रादीनांअसंकरत्वमित्याशंक्याहृपततीतिहिशङ्कोदेविकोपर्सिद्धियोतपतिमाहिनशेषाअत्रा
अस्मजातमतीतिश्रुतिःस्वमस्माज्जातंशेषोपसंनातोतिनरर्थःअस्माद्दर्योमनमापिनमंतको ममांपंपुत्रइतिपालनवचनान्वयपयमामेहेरनिश्वान्वातयेवयंस्मत्तेवयंपजामहेइत्यर्थः

कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ४० अधर्माभिभवात्कृस्नप्रदुष्यंतिकु
लस्त्रियः स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः ४१ संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच पतंतिपितरोह्येषां
लुप्तपिंडोदकक्रियाः ४२ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः ४२

कानदृशयमानस्यपित्रादेःसंशयग्रस्तत्वादयंममपितेतिनिश्चयसद्भावात्मंत्रस्यपोहमस्मिसमजेन्नास्रणोर्थकारस्वुनेचेतन्नास्यणस्मोवयमनन्नास्यणेवेतितस्मा
द्विजपतेरेवपिंडाशित्रास्तिनेतद्देवपतेरितिलुप्तपिंडोदकक्रियत्वात्स्वर्गपतितृणांपातोभवतिद्वेवजपुत्रस्मृतिस्तुइहलोकेवंशस्थापनमात्रपरानतुतेनद्वेत्रपतेःकाश्चिदाम्
ष्मिकउपकारस्तिउदाहृतश्रुतिविरोधात्अपिचसंकरोस्माभिःस्वयंकृतस्तेहवशपमस्मान्वाधिष्यतएवेतिभावः ४२ एतदेवविवृणोतिद्वाभ्यांदोषैरिति ४३

तिर येर

भी. प.
५१

४४ ४६ संख्येसंग्रामे ४७ इति श्रीनीलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वप्रकाशे भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः ॥ अर्जुनेन युद्धा- दुपरते मत्सत्त्वानिकं रक्तं राज्यं प्राप्स्यंतीत्याशावंतं एवानं प्रति
संजय उवाच तं तथेति तमर्जुनं तथा स्वजनं हिंसकं हत्वा निवर्तनः स्यामयमात्वेवस्वजनमकोणात्कृपयाविष्टेहेतु न तद्द्व्यापारः दुःखप्रहाराणीतात्पर्यपातस्या: परेद्वेषं ल्पानिमग्रचोक्षाभाविस्मः

शस्त्र२

उत्सन्न कुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमः ४४ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ४५ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत ४६
संजय उवाच एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ४७ ॥ ॥ इति श्रीभगव
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः संजय उवाच तं तथा कृपया
विष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १

अर्जुनेन यद्विचारितं पूर्वं तत्तथा पराजयमाशंकमानेन दुर्भगात्स्वाततयो न वहूत्वा न जितो विषादमरतिः हेत्वहातिशयस्तत्र कृपाकाशेषविरोधात्तस्मात् विषण्णं विषीदंतमिदं तमिममगात्मात्मीयात्मानां
उक्तरूपं विषादं प्राप्तुवंतं इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनीयं उवाच मधुसूदनः निरुपद्रवं तं तथाशुद्धं तं निमित्तीकृत सत्त्वस्त्वानपि हूनिष्यसे चेतितत्पापं तथा शास्त्र कार्यमिति भावः २ ॥

राम
५१

ख्याह२

उक्तं संशयपदं नेव पृच्छतीति कार्पण्येति कार्पण्यं दीनत्वं स्वभावः शौर्यतेजोधृतिर्दाक्ष्यमित्यादिनावक्ष्यमाणः क्षत्रस्वभावः शोच्यः स एव ७ ननु श्रेयः स्वयं हरयेद्योर्वत्स्यं सज्जा निश्चय
रंतेय निपुणमेव श्रेयः स्वजनं किं पुनः पृच्छसीत्यत न हीति बंधुनाशनिमित्तः शोकोऽयं स लोभे नवापि निवर्तते विषम इति पुरुष दंभकं चित्तनिवृत्तिरहं शमोपायं ब्रूहीत्यर्थः

कृ२

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां
प्रपन्नं ७ न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुरा
णामपि चाधिपत्यं ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तू
ष्णीं बभूव ह ९ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः १० ॥

मे१

पः स्वचार्जुन विषादरूपोऽयं नरनारायणाधिकारित्वे शोधकत्वाद् ब्रह्मचर्याद्यैहिकामुत्रार्थफलभोगविरक्तिः ८ ९ तमिति मूढोऽयं मम मूर्खत्वं हरतीति प्रहसन्निव रक्ष
माणः १०

भी॰प

५२

नन्वधर्मे प्रवृत्तानां गुरूणामपि वधः श्रेयानित्याशंक्याह गुरूनिति तथापि त्वद्युक्तं प्राशस्त्यमेव तथापि महानुभावान् गुरूनहत्वा भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरं एवं तर्हि गुरुं

लाद्दुर्योधनादीनेव गुरून् हन्यादित्याशंक्याह अर्थकामानिति अर्थिनो गुरवो वा अपि दुर्योधनसहायं कृत्वा नितेन न तद्बधोऽपि प्रमत्त एव स धर्मः तथापि पश्चात्तापस्यात आर्थः इहैव

न परलोके भुञ्जीयेति संबन्धः गुरून् हत्वा भैक्ष्यं श्रेयः उत न हत्वा भोगानपार्जनं श्रेय इति संप्रश्नेऽव यमवां सपक्षे रुधिरप्रदिग्धानीति ५ एवं तर्हि भैक्ष्यमेव तु श्रेय

इत्याशंक्याह न चैतदिति विषण्णस्य त्रिपथे भैक्ष्यमेवेदं तथापि नः अस्माकं क्षत्रियाणां भैक्ष्यभोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्मः तत्र युद्धमेव गरीय इति चेत् तत्राह यदि

द्वे १

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ५

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६

यद्वा वयं जयेम शत्रून् यदि वा नोऽस्मान् शत्रवो जयेयुः इदमपि न विद्मः अस्मत्पक्षे पुनर्मरणमप्रार्थितं भैक्ष्यमेव वापद्यत इति भावः ननु भवितव्यमेव जयः एव

निश्चितं अवहृयानेवेति इह नाशाज्जयोऽपि पराजय एव सर्वथा निश्चितेऽपि भैक्ष्यश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धे भैक्ष्ययोः कतरत् श्रेय इति संशयो नोचितः अतो न अस्माकं मध्ये क

तान्तेषामेव गरीय इति औपमितिन रमत यथर्मसमूहे च नार इति वाक्यद्वयाद्युक्तसंशयस्यैवोचितत्वात्तैस्सगरीयस्त्वसंशयेनैव जयसंशयमन्यथासिद्धः मताः संशयविषयोऽपि

अन्तर रुधि १

विशेषाभ्याहारेणोक्तः ६

गम॰

५२

ग्रा.ह.२

उक्तं संशयपदानेव पृच्छति कार्पण्येति कार्पण्यदोषेण त्यक्तस्वभावः शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यमित्यादिनावक्ष्यमाणक्षत्रभावः शेषं स्पष्टं ७ ननु कृष्ण हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ
रणे प्रतियुद्ध्यमेव श्रेयस्करं किं पुनः पृच्छसीत्यत आह नहीति बंधुनाशनिमित्तः शोकः प्राणलोभेन वा न निवर्तिष्यत इति पुरुषे स्पंदं कं चित्तनिर्हृतिस्वं शमोपायं ब्रूहीत्यर्थः

कृ.२

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां
प्रपन्नं ७ नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुरा
णामपि चाधिपत्यं ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तू
ष्णीं बभूव ह ९ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः १०॥

जै.१

पः सर्वार्जुनविषादरूपोऽनेन ग्रंथस्य विद्याधिकारी विशेषतः स्वधर्मो राज्यादिहामुत्रार्थफलभोगविशेषं दर्शितः ८ ९ तमिति मूलपम मूढं वद्दूरतां निप्रहसन्निदं वक्ष्य
माणं १०

गी॰ १॰
५३

नि१

अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशधीः स्वधर्मे युद्धे चाधर्मधीरिति मोहद्वयं तत्त्वाग्रहरूपाविद्या तन्मूलं विशल्यास्त्रोकेऽर्थे नोचन श्रीभगवानुवाच अशोच्याननन्वशोचस्त्वमिति
जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति श्रुतेः देहाद्युपाधिनाशो अकालत्वनाशो हि तत्त्वेन अशोच्यनीयान् भीष्मादीन् अन्वशोचः कथमेते गुरवो मया हन्तव्याः कथं वा
तैर्विनाहं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि किंच मूढोऽपि त्वं महाबाहान् शब्दान् नरके नियतं वासः पतन्ति पितरो ह्येषामित्यादीन् भाषसे परं न तु प्रज्ञावानसि यतो हेतोः गता
सूनगतासूंश्च गतप्राणान् देहान् अनुशोचन्ति पंडिता निरहंकृतेन नमाणा एव हृदयान्तःस्थह : तथा च श्रुतिः प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्य इत्यादिः अतए

श्रीभगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पंडिताः ॥ ११ ॥

व प्राणानेतानश्रवणायं तं वा पित्रादिहन्ता त्वमसीति हुत्वा मितिवदतीत्युत्क्रान्तप्राणान् एव हन्तमपि नैवं वदन्तीति लोकवेदप्रसिद्धिः तस्मात् आत्मा देहादन्यः चेतन
त्वान् अनित्यत्वाद्देहे न चेतनः रूपत्वात् घटवत् परिच्छिन्नत्वाच्च तनः स्यात् अतो पितृ चैतन्यमुपलभ्यते तस्माद्देहनाशे नात्मनाशं मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः
पण्डितानां पण्डितानां अयमाशयः न वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति नात्र किं कारणं नित्यत्वात् अहंकारैश्वर्यघटोदुर्लभत्वात् विशेष्याध्याहार वाचोपेक्ष्यं ॥ ११

पै१

एन॰
५३

ननुदेहादन्योऽपि देहनाशेऽपि न नश्यतां कोशकारवत्कोशनाशे नितत्राह नत्वेवाहमितित्वमहमिमेच सर्वे वयमनादयोः नंतामग्ने स्वर्थः जातुकदाचित अहंनास्मासंइतिनअपितु
आसमेवतथात्वमपिनासीः इतिनअपित्वासीरेव इमेजनाधिपाः एतानरस्यपलक्षणांसर्वस्मजंतुजातस्यनासमितिनअपित्वासंन्नेवेतियोजनास्मनाहित्वाइनंतात्पुस्माहनवेतिनभ
विष्यामइतिनेवकिंतु सर्वे भविष्यामएव ननुदेहस्यनाशस्वेकथंतस्यैतदुपायंयोग्यनरतिचेनःभकारइमिमानस्यात्राशिनिमूमः परामूहिपम्रः पाशीरोविशनितनात्नतयोरुपादेहप
तिर्नवोधतेतस्यनरानोदेहाभिमानाभावात् तपश्चस्तवाकनेऽभिमानमत्वाहितिलोकेप्रसिद्धंकिंचप्राचीनकर्मअतीतेकालेजीवेनेनोपपद्यतेन कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात
दृष्टादिष्यपिप्राक्कर्मातीतस्यभेपंपश्चावजीविकाप्राक्कर्मपूर्विकाजीविकात्वात्तथाकादिकपापूर्वकास्मरादित्नोविकारस्तस्मपिचक्षिपावेचिदात्मकापर्वेवेचित्रदेहदृष्टपूर्वाणां

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः नचैवनभविष्यामः सर्वेवयमतःपरं १२

देचेतनादिषुतदृष्टिहापिसत्वरुःत्वारिवेचित्रंप्राक्कर्मवैचित्र्यादृश्यमेयंतथासयोज्ञातस्याणोवस्यस्यात्तनपानादौप्रवृत्तिः जंतुमात्रस्यस्मरणात्रासस्त्रपात्मादीयानुभवजनि
तसंस्काराजन्माभोजनादिप्रवृत्तिसादृश्यदर्शनात्प्राचीनकर्मअपिचलोकिकशास्त्रप्रसिद्धमततयप्यौवदतः स्मातिकंकेवेनासिद्धेतएवंशास्त्रकृतापादेवहन्तप्रतिमा
पांकेरकेनविद्यापांदेवदतोक्तमथतेतत्रअपाहितनीनांधारेवेषम्यनापिवाद्यंकं केवलादिकिंतुकेवलंप्राकर्ममात्रं एवंचबीजांकुरन्यायेनकर्मतत्रुमसंस्कारपरंपराअनादिः
संसारइतिदेहनाशात्पनाशोनास्तीतिनभीष्मादयःशोचनीयाः अत्रपूर्वस्मिन्श्लोकेआत्मनोदेहादस्यत्वमुक्तंगताभूनदेहानितिविशेषणेनअत्रतस्यस्वशरीराविच्छिन्नस्यात्म
नोव्यवहारदृष्ट्यानित्यत्वंसाधितमितिभेदः १२

चौरत्रा३

गी॰भ॰ ५४ यद्यप्येवं तथापि देहविहितवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशंक्याह देहिन इति देहिनोस्मिन् सूक्ष्मे विविधेनेत्यस्मिन्देहे चेष्टमानस्य पथाप्यभिनस्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्था सदेहभेदेपि एक
एवात्मेवाल्यस्थानमिदानीं देहेसीति स्मरणात् यथा बालादिदेहशरीरयोर्भेदे आत्मैक्यानुभवेनाभिन्नत्वं। अयं भावः तत्रमेवेति स्मार्यमाणवद्देहांतरप्राप्तिर्विस्थूलान्तदेहांतरस्यो
पाधिलिंगशरीरस्यास्मात्स्थूलशरीराकारप्राप्तिः अयमर्थः यथा एकस्मिन्स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थाभेदेनेकरूपत्वे निस्सम्यपि लिंगशरीरप्राप्तिकर्मभेदात्तस्मान्नर
तिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेकं भवति तत्रस्थोलिंगं स्मारयन्स्थूलादिवत्स्मार्यपिशरीरात्मा विविक्त एव एवं च शोकादिर्धर्मिणो लिंगादेरपि विभिन्नस्यतत्त्वतः वियोगजः शोकोपिन

देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३

युक्तः अत एव तत्र तस्मिन्नविषये धीरो न मुह्यति अभिमानिकोशोकमोहौ देहद्वयाभिमानस्यागात् धीरं न बाधेते अतत्त्वमपि धीरो भवेदिति भावः पूर्वश्लोके पर्यगात्मा भूति
ति यथमितिवचचहु वचने उपाधिभेदाभिप्रायं अत्र तु देहिन इत्येकवचनं उपाधेः पवि त्वामेकाभिप्रायमिति तेषां तथा च श्रुतिः एकस्यात्मनस्त्वौपाधिकभेदमाह यथा ह्यय
ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति क्षेत्रेषु वस्त्रमात्रा स्थूलशरीरैरुन्मस्मद्देहद्वयात्मके
युष्मको देव: सर्वमतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति च एकत्वाद्विभुत्वमप्यस्मादिहृतेन देहाद्विनाम नित्यानामपि भूतानां च परिमितमात्मत्वं प्रस्तावितं वेदितव्यं १३

रम॰ ५४

ननुआत्मनो लिंगशरीरस्य नित्यत्वेपि अहं दुःखीत्याद्यनुभवात् दुःखादिधर्माश्रयत्वं दुर्वारं तनस्तद्भीष्मादिबंधुवर्गनाशे प्रतिदुःखसंबंधो भवत्येवेत्याशंक्याह मात्रास्पर्शा इति मीयंते
विषया आभिरिति मात्रा इंद्रियवृत्तयः शब्दादयस्ता मात्राः बाह्याः इति मनमात्राः नामादयः कोषां न किं अतिद्वा इंद्रियविषयरूपाः आत्मनः तासां स्पर्शाः परस्परं विषयविषयिभावेन
संबंध इति आध्येयपक्षे मात्राश्च मात्रा अहंस्पर्शाः विषयेंद्रियसंबंधाः स्पर्शशब्दस्य चतुष्टयत्वं स्पर्शात्कृत्वा वहिर्वा ... निसच्च दृष्टं तच्चस्पर्शपदे न ग्राह्यः विषयेंद्रियसंयोगि
भः तेन प्रमाता इः प्रमाणाद्याः प्रमेयपदप्रसहसंबंधाः मत्रैशीतोष्णादिबंधागमापायिनः उत्पत्तिविनाशशीला अतएवानित्याः अतनद्धेहं गहोतदुःखहारस्वत्र तत्त्वानितितिक्षस्वसहस्व
कौंतेयभारतेति संबोधनद्वयेन धीरत्वमस्य सूचयति प्रमातत्वाभिमान चोहिद्विसमाधिष्ठातृवेशादिधर्मा वा तेषां भावाचकराचित्तनयात्मानिमतीवमानो इति यदादि

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४

वन्मिथ्याभूतः स न तत्कर्मत्वं भजते यदि प्रवाभेदेन कदाचित्स्फुतिकक्षा चिन्न तत्राध्यस्तोऽन्यापि नमर्षः प्रमात्रादिस्तप्रतीविभ्रमस्ताभेदेन कदाचिदसूतिस्तोमिथ्येति निष्कृतं ते
नप्रती विभ्रमात्संबंध एव नास्ति तस्य मिथ्यावस्तुनो वास्तवसंबंधायोगात् प्रमातृधर्माणां दुःखादीनां तत्प्रतीविसंबंधो रूपेन एव कथं तस्यामनिरुद्धः तित्वप्रसयः तनदुःपाधि
तादात्म्याध्यासादिति भ्रमः अतएव जाग्रति दृष्टं दुःखं स्वप्ने नानुवर्तते स्वप्ने दृष्टं वा जाग्रति न दृश्यते तथा च श्रुतिः स्वप्नेत्र पश्यति पुण्यं च पापं चामत्वा नानेभवसमंतोल्पयं पुरु
घ इति कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुतिरेतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्निर्देशात् कामादि सर्व विकारोपादनत्वं मनस एवाहतस्मात्तस्य सहवासानिरुद्धः वित्वप्रतीतिभ्रांति
रेवेति दृष्टवियोगजनितां तांस्तितिक्षस्वेति भावः १४

तितिक्षाफलंप्रशस्तमेवेत्याह यंहीति एतेमात्रास्पर्शाः आध्यात्मिकादयस्त्रिविधा अपि पंजा अतितीव्रे संप्रज्ञातसमाधौ योगिनं न व्यथयंति स्वस्वरूपान्नाक्रम्य आवर्यंति पुरुषं पूर्णं
स्वरूपेणवसतीति पुरुषस्तं पुरुषश्च कर्मेंद्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पंच तथापराणि ज्ञानेंद्रियाणि मनश्च अहंकृतिर्बुद्धिश्च पंच प्राणाः द्विषं च कामश्च कर्म च तमः पुनाष्टमी
पुरीति प्रसिद्धः एतस्यां स्थूलसूक्ष्मोपाधिमध्ये एव इतरतासंवेदनाभावात् अन्नपूर्णितमएवग्रास्तं तेन कारणोपाधेरपि स्वात्मनो विविक्तत्वं दर्शितं पुरुषर्षभेति त्वमप्येतदनु

यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ समदुःखसुखंधीरंसोमृतत्वायकल्पते १५

भवितुंयोग्योसिसर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादिति सूचयति ज्ञानाधिकारवत्सामान्येन समदुःखसुखं येन तेन हि समाधिलक्षणसुखदुःखापदुःखापवादशीतोष्णस्पर्शा भवतस्तेतिष्ठ
तं समदुःखसुखं धीरं ध्यानिनं योगिनं न व्यथयंति सोमृतत्वाय कल्पते योग्यो भवति १५

नन्वनुप्रविष्टसमाधौ हेयत्वोपाधेराप्तनः सुखदुःखसत्वेऽपि सोपाधिकदृशायां न त्याज्यः किंतु स्वरूपतस्त्यक्तत्वमिति चेत्तन्न दुःखस्य निरुपाधिस्वरूपत्वमनित्यत्वे वा पिकायां मात्रा स्पर्शादि
तत्त्वेन निर्मूलोच्छेदसंभवात् ततः सोऽयं प्रत्यागात्मकत्वमतः स्वसत्वप्रमितिसाशंकया दृश्यमानत्वेनानित्यमात्रा स्पर्शा गगनादावपि तत्त्वेन कदाचित्कत्वान्न रज्जूरगादिवत्सत्यत्वं भावः सत्ताकालत्रयेऽपि
नास्तित्वस्य यमर्थः प्रमाणादिनिर्मूलोच्छेदनेन चिद्रूपस्य निवर्तितः मूलाज्ञानस्य वा त्यक्तत्वेन निवृत्तौ कारणाभावात्पुनः प्रमाणावृत्तुं दुर्वारेति निष्प्रत्यूहसमस्त तत्त्वज्ञाना सिद्ध
मेति नन्वप्रतीतिमात्रात्मात्रादेर्मिथ्यात्वोपपादने प्रत्यक्षादिनोपलब्धस्याप्यसत्त्वं प्रतीयमानत्वाविशेषात् मिथ्यात्वमस्तु रूप्यसाशंक्याहं नाभावो विद्यते सतः इति सद्रूपस्त्वनः
स्वभावेऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते सत्सुखदुःखादेरपि अनुभूतयोः सत्त्वाज्ञानयोः सत्वमहम स्त्याकं न किंचिदित्यवेदिषमिति उत्थितस्य परामर्शदर्शनात् सदनुभवमंतरेणानयोः प

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६

रामर्शासंभवात् अन्यतः सतोः सत्वं नास्तिश्रुतिरपि सत्यमिति केवलमात्राय भावं दृशो नित्यत्वं चाहूय द्वैतं न पश्यति पश्यन्नेव तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविना
शित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति च हि मात्रादिः सत्यत्वाहं सतोऽर्थस्य सत्यादावरर्शनं सा निध्याभावादृष्टस्तो पाद्भावकं नाद्यः आत्मनि दृष्टत्वे
त्व भावस्यासत्र सद्भावकल्पनायोगात्तोऽसः उदाहृतपायुक्तत्वत्रिविधमूलस्यान्तउभयोरसत्त्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्वचनं न तत् अस्याकाशादेः क्वचिदपि देशका
लेचाभावोऽयथापि नास्ति तथापि सतएव व्यापाद्यता हि शांतोऽभावोऽस्ति प्रागसतो घटादेर्भावस्य दृष्टः तत्कथमुच्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः इत्याशंक्य

द्विहृदनुभवेन निरस्यति उभयोरपी तिष्ठंतोपाद्यास्पंपद्यालेष्वेनमः कुंभकुम्भाद्ये पोनिरस्यानिसत्वसस्वादि धर्मापेनतयानिश्चिता अपि प्रबोधेनास्ते तद्वुद्धा
ग्रहणास्थापितेन तत्त्वज्ञानेन बाधितेन तु जाग्रद्दृष्टमनाबाधात्तत्वप्रनमस्त्वोदितो निसत्वादि निश्चयो भ्रमस्तितिचेत् अनादिकालमस्वतनप्राग्भावी पत्संस्कारवशात्तज्जाग्रन्न
भस्याहार्वपिभ्रमस्तितिहल्यं ननु स्वरूपस्य देवाजनादिकं स्वक्याद्यपस्येनेनत्वसत्तशासंगादिकं गगनादिकं तुल्यं स्वस्य स्वरूपेणा अस्मदपिकथमात्मनम्भसत्व ह
मिचेत नस्याभ्यासेहि पूर्वोक्तभवमात्रमध्येपेपष्टपतेन तत्त्वनुभूतस्य स्वरूपेण सत्वमपिदर्पणप्रतिबिंबितेन गगनेपि नैत्याभ्यासदर्शनानन चगगनेनैतत्त्वं स्वरूपेण सत्व
मस्तित्सुषुप्त्यन्यत्राभ्यस्तेनतस्मात्भ्रममपोरोपणया: संभवात्तत्वग्रह दृष्टुमिरिवाभ्यासाभिरदृष्टमपि सद्सत्तोपीत्याभ्यासं प्रबुद्धे दृष्टं दृष्टं शक्यमेव तथा चश्रुत यः नेह नानास्ति
किंचन अस्तीसिवोपलभ्यः अतोमाद्दृत्तमिथ्याघाः अनात्मनोः सत्वस्या मनस्य सत्वं शतिपादयंतिएवंप्रत्तोत्तानेनासत्तोबाधात्केवल्यंसिद्ध्यतीतिभावः

१६

यस्याभावो नास्ति न सन्ततः सर्वेऽविकं यानमिसमं क्वास्ति अविनाशीति तच्छेदं नप्रकृतं तत्पदापशयन्तेन सताइदं सर्वविपरीतमुक्तं तं आत्मानं परः सन्नपरः सच्चिति सर्वस्य सद्रूपे
णानुभवात्तथा घटोऽयं नश्यतोऽयमिति घटादीनां सद्भेदेनानुभवः सदनुपादानकत्वं वा अनेन नु सद्धस्त रूपं किंचिदाकारं वद्वतीसाऽपि क्वास्ति अविनाशीति तत्र तत्र अविनाशि विद्धि
अयमर्थः पूर्वावस्थापरित्यागो विनाशः सद्विपि कारणानां स्वकार्येण भवति अतः सा विनाशशीलानां विकाराणां सपत्वात् तद्भेदेन तथा किं तर्हि उद्वक्ष्यमविनश्यद्वका
र्यकारं भवति स्वकोपेच सत्तास्फुरणे कार्ये पवित्यत्रोऽविनाशितया च श्रुतयः अजायमानो बहुधा विजायते जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः अजायमानः जन्मादि
विकारमलभमानोऽपि जायते विपरीतं रूपेणाविर्भवति तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिः कोपे परमार्थदृष्ट्या न जायते परिणामकार्येन साभावात् न सदादेरुत्पन्नघटादिरपि

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १७

रूपत्वात् अस्य तत्त्वेन घटादिको नु जनयेत्कोऽपि कुतस्तर्हि सभामनन्तर इति चेत् तद्गुणादिरिव दृशिर्हेतु अनभेतन तत्तथामाणौवैस संनिबाधमेवास्य सं तस्याप्रसामसर्वमिदं विभाती
ति सतः सत्त्वेन तथा लोपलक्षितमप्रपंचस्य सत्त्वं सतोभानमेव तथा प्रपंचस्य भानमिति तथा च सप्रपंचगते सत्तास्फुर्तिरिति सत्त्वमयातामिस्यर्थः श्रुतिश्चात्र
न सौम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इ
ति तोऽयं गम्यतां नलं कार्यलिंगेन स्रष्टृरूपति सतोऽविनाशित्वं च विनाशहेत्वभावादित्याह विनाशमिति न कश्चित् अपमेतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाश
कारणस्य अपरयो हि जन्मादिविकाराणां वा भवतीति सर्वत्र सर्वविकारोपलम्भन्याधायः न कश्चिदपि न तत्त्वस्य विनाशहेतोरभावादृशितः हि तौ या दै
भयं भवतीति श्रुतेः १७

एवं सतस्यात्मनो नित्यत्वं असतो देहादेरनित्यत्वं चोक्तमुपसंहरति एतेनेयुक्तं भिमुखं कौलोति अन्तवन्त इति पद्यापि ना सतो विद्यते भाव इति असतो देहानां कालत्रयेपि सत्वं नास्तीति परमार्थदृष्ट्या उक्तं तथापि लोकदृष्टिमप्रतिपद्यमानस्य नरकादिभयमनुरुध्यमानस्य व्यवहाराभिप्रायेण नित्यानित्यविभागमभिप्रेत्य देहानामन्तवत्त्वमुच्यत इति न दोषः नित्यत्वं कालापरिच्छेद्यत्वं तत्र व्यवहारेण भ्रमोप्यस्तीत्यत उक्तं अनाशिन इति नाशो अदर्शनं तद्यन्न हि आकाशः नभ आत्मा नित्यो पतनादिसात्वेनापि तु न तथैव सनाशी सर्वं हि एव प्रकाशमानत्वात् सर्वः एतद्दृशिपरिच्छेदवद्दृश्यत्वेन साहस्र अप्रमेयस्येति तथा च श्रुतिरात्मनः अप्रमेयत्वमाह एतदप्रमेयं ध्रुवमिति अप्रमेयमि

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८

सर्वः एतद्वात्मनि प्रमाणाप्रमाणतस्तेपि तथा च श्रुतिः येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति प्रसिद्धिस्त्वप्रमेयस्यात्मत्वा दृश्यत्वाभावात् अपरोक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः उक्तं च प्रमाता प्रमाणाभासस्तैव च यत्प्रकाशात् सिध्यन्तीति तत्र संभावना कुत इति तस्माद्युध्यस्व भारत नमोक्षादि देहानां मिथ्यात्वं नित्यत्वाद्वा स्वयमेव न च प्रापनयाह स्वधर्मे निवृत्त्या लयाख्यधर्मेण न नाशनीय इति भावः १८ ॥ ॥ १८

ननु नासतो विद्यते भाव इति न्यायेनात्मनो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वात्कर्तृत्वेन संभवति अतः सत्यत्वकर्तृत्वं वधमोक्षभावत्वं च वाच्यं अस्य यथा ऽतः कालो वधश्चात्म
नश्च मोक्ष इति तत्पौर्वापर्यविकारापत्तेस्तत्त्वबोधेन सर्वमिदं हतमिति सतो देहाद्युपाधानत्वं योगेन तथा च हन्तेन क्रियायाः प्रयोजकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चापततीति तद्विरुद्धत्वादात्मनि
आपायोगात् न तु हिंसन्ति विदुरिति तिरस्कारमिमामाशंक्याह य एनमिति यस्तु तार्किकादिः स्वात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं मन्यते यश्चार्वाकादिः स्वं मे हतं देह
नाशेन क्रियायाः कर्मीभूतं मन्यते तावुभावपि न जानीतः आत्मतत्त्वमिति शेषः यस्मात् नायं हन्ति न हन्यते न हि यः कर्ता स आत्मा नापि देह आत्मा तयोः प्रागेवानात्मत्वावधा

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते १९

रणात् तस्य भावः षड्भावाः पिंडे च दृष्टं तेषां अवस्थात्वात् अतः एवं मात्राद्युपरमे निर्विकारत्वं मात्रादिधर्मस्य नाशनः आत्मा नित्यकर्तृत्वमात्मनो निर्मात्रादिस्वे
योऽहं तत्त्वतो मात्रादिविशिष्टस्यैवेषां न केवलस्यात्मनो भस्म मात्रादिवियोगे भवतीति न वधमो क्षयोर्वैपर्यधिकरण्यं न च मात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनी
यस्य ब्रह्मरूपेणापरस्य ग्रहणात् नैकवाच्यस्य स्वप्रमापार्थत्वं पूर्वं न गणयित्वा तत्तत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् तस्मान्न कर्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तः आत्मा कर्ता हि रूपश्चेन्मा कांक्षील
हि मुक्तेनानहिंसको भावानां प्रवर्तते क्षपयेदेवानि किं च कर्तृत्वं गेहादिका रचनव संभवतीति नहो तस्य दुःखीति आत्मनो नाम यमानं हा क्षिलत्वं वा व्यते यथोक्तं

नैर्नैसर्पाद्दिक्रियांदुःखोमाभितकाक्षिकारिताः धीविक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोहमविक्रियरतितनचमनोदेहाद्युपारानेत्वेनहूननक्रियाकर्तृत्वंसंभवतितिविवर्तना
द्दाभ्युपगमात नत्वच्छत्नस्यधर्मैरधिष्ठानविकारोद्दृष्टेनयथोक्तं माध्यपत्रपत्रपद्दअतंनमनत्कृतेनगुणेनदोषेणवाःगुमात्रेणापिनसंवध्यनइतिविवृतंचैतद्वेदैः
नहिभूमिरूषरवतीमरुमरीच्युदकेनावाहिंनीमरितंममुहूहनिममगवारिकरवपिरिपूरवतीननर्हानयोषर्म्भुवंस्पशनीतिएतेनकर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादनात्मनस्था
नेकरुपलादेकत्वात्मानितदुभयविरोधोझावनमापिनिरस्तेवेदितव्यंएवंचार्वाकताकिकाभिमतोदेहात्मकर्तात्मवादोहंताचेन्मन्यतेहंतंहतश्चेन्मन्यतेहतंउभौतौ
नविजानीतोनायंहंतिनहन्यतइतिकाठकोक्तेनमंत्रेणापूर्वोर्द्धपाठभेदसहितेनपरिहृतोवेदितव्यः १९ २० ॥ ॥

४२ ५१

नायं हंति न हन्यते इत्युक्तं तत्र न हन्यते इत्येतदुपपादयति लक्ष्ये द्वितीयेन मंत्रेण न जायत इति अयं आत्मा कदाचिन्न जायते अभिनवो नोत्पद्यते न वा म्रियते विनश्यति न
नश्यति तार्किकाभिमते ध्वंसवत् न तत्रक्रमेणाहेतुद्वयं अजो नित्य इति अजत्वान्न जायते नित्यत्वाच्च न वा म्रियत इत्यर्थः अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानवत्प्राणादृष्टः तन्मतविज्ञान
वादिभिः अजत्वनित्यत्वाभ्यां अपगमादित्याशंक्याह भूत्वा भविता वा न भूय इति अयं पदमनुवर्तते अयं भूत्वा भूयो भविता न भूयो ऽसत्कृत्वा भूत्वा भवितेति भवनक्रियाद्व
यस्यत्वाप्रत्ययोः समानकर्तृत्वधीरेव माभिप्रायेण भूत्वैव न तानन्नुभूत्वा स्थित्वा स्थित्वा स्थित्वा विनश्यतीति तार्किकाणां हि विज्ञानं उत्पत्ति स्थिति नाश क्षणत्रयापिस्यो

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे २०

त्रिक्षणावस्थायिविज्ञानवादिनो हि पूर्वस्य नाशक्षणएव उत्तरस्योत्पत्तिक्षणः स एव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वात् विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वा
भवितेति सुवचं तान् प्रति शोच्य एव पक्षः शाश्वतः शश्वदेकरूपः यो हं बाल्ये पितरावन्वभूवं सो हं स्थविरे प्रणप्तॄननुभवामीति वा स्मृत्या विरोधाच्चैकस्य प्रत्यभिज्ञानान्न तथा दृश्य
त्वस्वभिज्ञानस्यादृष्टत्वात् अतः स्थिरस्याभावान्म पक्षाज्जन्ममरणाद्यत्नो विधर्मर्मितो विशिष्टः पूर्वभूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविताऽयमपि न भूत्वैव भविता न त्वभूत्वेति यो
जनाकाह नाहि शरीरे यस्माणमात्मानमभ्युपगम्य तो नित्यस्यैकरूपस्यैवात्मनः कर्मणा व्युत्क्रमेणावमशक्यमन्तु जन्म तं गजशरीरजाउपाधि माणमेदहं मन्यमानाः भूतस्येवा
२१

भी. प.
५९

त्मनो विशेषणौ भूतपरिमाणा भवन्तो ऽपचयादिकं भवनमभ्युपगम्यन्ते तत्र पि त्वशाश्वतत्वादेरुपचयापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनो नित्यत्वायोगात् अनेनैव
सुख दुःखादिधर्मवतो ऽस्य मनोभावं भूत्वा भवनं प्रसाक्षेपं न हि दुःखादिधर्मिणः स्वनाशमन्तरेण अस्य संभवति दुःखोच्छेदः संभवति यतो ऽपायवत्स्वनाशश्चेन्नात
नन्वजत्वं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशस्याप्यस्ति अतस्तस्य आद्यगुणा इति पुराणविपर्यासोदितः प्रागपि सञ्च स एव ए नैन अपक्षयादिधर्मता हि सामान्यमजत्वादिकं आत्मानाए वविप
हरेत्वमुक्तं नरिति हार्थेतं अनवशरीरे हन्यमाने न हन्यते भाष्ये तया शरीरस्यार्थं न जायते म्रियते वेत्यर्थः तत्रोपपत्तिः अयं न भूत्वा अभूत्वा च न सभवनं भविता घटादि
वदेतो न जायते अथवा नञः पूर्वान्वयित्वे न जायते न वा म्रियते इत्यर्थः तो भूत्वा अभविता घटवद्विनाशि न अतो न म्रियते इति शाश्वतः पुराणः इत्यनयोः अपचयापच
यो न विधेयेते इति न हन्यते न विपरिणम्यते इति व्याख्याने केचिदेवमाहुः न जायते म्रियते इति प्रतिज्ञा कदाचित् हि नात स्यादुपपादने अजः इत्यादि हेतुसंग्रह इति २०

राम.
५८

नायं हन्तीत्येतदुपपादयन्नविद्येति विनष्टस्य पूर्णेनांशेन शीलमस्येति विनाशि क्षणिकं तस्मान्पृथिव्यप्तेजःस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराभ्यां ततोस्य अविनाशिनं अत एव नित्यं नाशहीनं
तत्र हेतुः अजं जन्मवान् न हि अनित्यः अतएवाव्ययं अजत्वान्नित्य इत्यर्थः ननु विनाशिनः स्वकार्यापेक्षयाप्यवयवत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमते प्रधाने तार्किकाभिमते नभसि वा दृष्टमित्य
तदुक्तं अव्ययमिति नेत्यन्ति पूर्वावस्थां सजतीत्यव्ययं परिणामि प्रधानं तद्वलक्षणं गुणहन्तमिति निरवयवेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणाममात्रमेवमर्थं हन्तीति तेषामप्युपगमात
आकाशस्यापि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्युत्पत्तिश्रवणात् नत्वाभावादेवं नाप्यवत्वं तादृशमात्मानं यो वेद स पुरुषो कं हन्ति कथं केन प्रकारेण कमस्य
का१

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कं २१

घातयति हननक्रियायां प्रवर्तयति कं वा हन्ति न केनचित्प्रकारेण कमपि घातयति न वा हन्तीत्यर्थः हेत्वभावात् तत्र तथा हि श्रुतिर्विधायकस्य यां सर्वकारकव्यापारं निषेधति
पत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् इत्यादिः अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिना तेन सर्वकारकोपमर्दि
तविद्यायाः सर्वकारकसाध्यैः कर्मभिः सह समुच्चयो नितान्तः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शीतोष्णयोरिवैकस्य कार्यकालत्वस्यासंभवात् अयेनात्मविद्भिः भवादि संन्यस्तविध्यवृत्तिः मा
दृशानां मुमुक्षूणां कालेन विद्योदयेन ज्ञानं साधयितव्यमिति हेतुः अमस्तावपि विषयान् स्वाधिकारत्वादग्राम्यकर्माणामप्येतदारम्भेण न दोषः तथा च वक्ष्यति हत्वापि स इमांल्लोकान्न ह
न्ति न निबध्यत इति २१

गी०२ नस्तुतात्प्रणोपजेनतज्ञानप्रवः कस्मैकेशोयंत्रीनार्थोनेतिवृग्नात्मानंवयोगणादिविशेषणात्वेनमेवाधिकस्यकर्मविषयः प्रवर्तेनेननीत्वाद्स्नमिवदेहादमस्यात्मावधार
६० पितेनरात्मन्तरद्व्याशंक्याहवासांसीतिद्वेषांनिन्वाहेनिदंतुरूपविशेषणात्वेपिनंप्रेषानुवत्स्वरूपांतर्गतत्वंएवंब्राह्मणत्वादेरपिनत्वर्गकामत्वरूपांतर्गतत्वमिति
वस्त्रेवस्त्रनयोऽपिनतुतुसुर्येर्ईहात्मनोऽसंतविलक्षणात्वमहत्वानिवस्त्रनाशेनदेहस्यनाशंमन्वानस्येवतदेहनाशात्मनाशमन्वानस्यासंतमोहुकंस्यवमिति

वासांसिजीर्णानियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोऽपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २३ नैनंछिंदंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः २४

भावः एतदर्थश्लोकः कीदृशोऽसौ देही यतस्त्वाहनैनमिति एनंशस्त्राणिनछिंदंतिनद्वेधाकुर्वंतिअस्थूलत्वात् तर्हियथाग्निर्वपर्माणुवसाकज्जलपावकोऽयोमपिविध्यतीत्याशं
क्याहनैनंदहतिपावकइतिअवर्णत्वात् तस्यापश्चैनंनक्लेदयंतिअस्पर्शत्वात् तथाविदर्द्रामद्रिार्द्रीकर्तत्वंनत्वस्पर्शेनशोषयतिमारुतः अस्नेहत्वात् एतेनअस्थूलमनणु
अह्रस्वमस्पर्शमरूपमव्ययंतथारसंनित्यमगंधवच्चयदितिश्रुतिप्रसिद्धानामदीर्घत्वाशब्दत्वादीनामपिसंग्रहोज्ञेयः २३ ॥ ॥ राम ॥

राम०
६०

कुतो हेतोरस्य शस्त्रादि[illegible]छेद्यादीन्यनुवर्तंते इत्याशंकातस्य छेद्याद्ययोग्यत्वादित्याह अच्छेद्योयमिति अत्राच्छेद्यत्वोपपादिका मेव अस्थूलत्वादीनि कारणानि ज्ञेयानि एवमछे
द्यत्वादिना स्थूलादीन् भावरूपान्गुणाननुक्त्वाभावरूपानपि गुणानाह नित्यइति सर्वैर्विशेषणैरात्मैकरूपमेव वस्तु नो नश्वरत्वात नित्यत्वादिभिः हस्यायतत्वादिकं निराक्रियते
यतो नित्यस्त्वतो परवस्त्वनुसाधः यतः सर्वगतः अतो ग्रामवत्प्राप्यः यतः स्थाणुः पूर्वरूपापरित्यागेन स्थिरस्वभावः अतः क्षीणदिवद्विकार्यः अचलः यथा पर्वताः स्थिरतः
साध्यासाध्यत्वेऽपि अमलत्वेनैवातो न साध्यात्मत्वमाश्यते एवं तत्स्थाणुरपि अस्य संयोगाद्यं च अमस्त्रीयते महोत्कर्षपालभ्रमत्संस्कारमेघ्यते अयं अचलत्वान्न

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्य एव च नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातनः २४

तथा एवं च उस्य साधिविकृतिसंस्कृतिरूपं चतुर्विधं क्रियाफलमात्मनि न संभवतीत्युक्तं तत्र हेतुः सनातन इति सनातनः सर्वदा एकरूपः नैरंतर्येण तत्र देशतः कालतो वस्तुतश्च य
परिच्छेदरहितस्वरूपत्वेन प्रमाणज्ञो कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशपरिच्छेदोऽस्ति आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्ति सोऽपि त्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरू
पः यथा वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ततश्च सनातनो नैरंतर्यात्त्रिविधपरिच्छेदरहितो भवति अत्र नित्यसनातनयोः
खेदैकाभोयस्मात्तस्मात्तेनोस्य[illegible]अपारसर्वः २५

एवं नैयं बलस्ते तत्त्वज्ञस्यात्तरे देहद्वयनिरोधेन स्वरूपेणोपशोककर्तव्यमित्याह अव्यक्तोयमिति अव्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं तद्भ्योयं प्रत्यगात्मा न तथा अचिन्त्योयं चिन्तायोग्यं
रूपादिमत्कारणकार्ययानुमेयं यच्च सूक्ष्मशरीरं सुखदुःखात्मकं लिंगशरीरं स्वप्रत्यक्षं तत्ततोन्योयं न तथा अविकार्योयं विकारं स्थूलसूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं
त्रिगुणात्मकं मूलाज्ञानं कारणशरीरं तस्मात्स्थितं न किंचिद्वेदिषमिति प्राज्ञमर्शादर्शनादहं न ज्ञानामीत्यनुभवाच्च साक्षिकगम्यं ततोन्योयं उच्यते सत्कारादिनिषेधमुखे
२४ न न तु स्थूलग्राह्यादिरूपाःमेवं विधयत्निविविधिमुखेनोच्यते यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेनं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि त्वं इति शोकमात्मविदिति श्रुतेरात्मविद्त्वादेव ध्रुवियोग
जं शोकं मा कार्षीरित्यर्थः उक्तं चात्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वं स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिता इति २५ एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको

मू॰

अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५ अथ चैनं नित्यजा
तं नित्यं वा मन्यसे मृतं तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि २६ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृत
स्य च तस्मादपरिहार्येर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७

नोचित इत्यसंगतं तत्राह स्वकृतत्वान्न तदेहस्यापि शोको नोचितस्तत्राह अथ चेति नित्यसंनियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिकविज्ञानवा
दिपक्षः नित्यं मृतं सोऽत्र पूर्वदेहे इदियं सर्वथा ज्ञातमृतिना किंका इति पक्षः एवं नित्यं वा मन्यसे मृतं तथापि त्वयि योज्यं पक्षत्रयेपि शोको न युक्तः महाबाहो इति पुरुषार्थमुत्साहयति २६
शोचितुं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह जातस्येति ध्रुवोऽपरिहार्यः मरणमीशाः अपरिहार्येर्थमाणां त्वं लदृष्टयोगं विनापि अवश्यंभाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि त्वं स्पीति च मयैवैव
ते निहताः पूर्वमेवेति २७

अस्त्वात्मनो शोच्यत्वं तथापि स्थूलदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशंक्य सकारणस्य देहादेर्मिथ्यात्वं दर्शयति अव्यक्तादीनीति भूतानि वियदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च न व्यक्तमव्य
क्तं अज्ञानं तदेव आदिर्येषां तान्यव्यक्तादीनि व्यक्तः स्पष्टः मध्य उत्पत्तिमारभ्य मरणात्प्रागवस्थाऽ एषां अव्यक्ते एव निधनं लयो येषामिति अयमर्थः रज्ज्वुरगादिकारणमज्ञानं रज्जुवत् उरगवद्भाव्यक्तमस्ति परीक्षमाणां वनष्ट
प्रियथमवतरणं अतस्तद्व्यक्तं ततउत्पन्नः सर्पः तत्रैव लीयते नश्चांयदेवं आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरंतश्चाव्यक्तमेवं तेन आद्यंतवर्जितं यत्रास्ति वर्तमानेपि तत्तथैव तन्याये न मध्ये भासमानान्यपि तानि
रज्जुरगवत् असत्येवस्वं विधे तत्र तस्मिन्विषये का परिदेवना को वा विलापः नहि महमरीचिकाद्ये नष्ट इति कश्चित्त्ववित्तु विलपति अतएव भूतानां रज्जुरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकीं सृष्टिमपि

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८॥

प्रेत्य कौषीतकिब्राह्मणे स्वापप्रबोधयोर्जगल्लयोदयावुपन्यस्तौ स यदा स्वपिति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा
प्रबुध्यते ऽथैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो लोका इति प्राणाः चक्षुरादीन्द्रियाणि देवास्तदनुग्राहकाः सूर्यादयः लोकाः रूपादयः न चिहान्यत्रच आत्मैव सर्वभूतानां लयोदय स्था
नमित्युच्यते नान्यत्तत्कथमेषामव्यक्ते लयोदयस्थानमित्युच्यते सत्यं अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणि तथाव्यपदेशो न वस्तुगत्या नहि अपरिणामिनः ब्रह्मस्थस्य मृत्तत्कथमेषामव्यक्ते लयोदयस्थानत्वं
॥ संभवति यथोक्तं अस्यैव हि तद्रज्जौ सर्पवदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यत इति २८॥

क्री न २

भी० ६२ ननुवज्रपंजरतुल्यस्य सर्वप्रमाणासिद्धस्य विपरीतद्विप्रपंचस्य कथं रज्जुरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यंततुच्छत्वमुच्यते कथं वा मिथ्याकांडाये क्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं वा पद्भ्यत इत्याशंक्याह आश्चर्य
वदिति कश्चित्तज्ज्ञातात्मतत्वः एनं अतीतानंतरश्लोकोक्तं भूततमात्मानं आश्चर्यवत् आश्चर्यं अद्भुतं स्वप्नमायेंद्रजालादिकं तेन तुल्यं आश्चर्यवत् तथाभूतं पश्यति तथा कश्चिदेनं आश्चर्यवद्वदति सत्वे व
न असत्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयमेव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति तथा हि रज्जुरगवत्प्रपंचः सत्वे बाधकाले हानानास्ति किंचनेतिश्रुत्या न बाध्येत असत्वे च न प्रतीयेत तस्मादनिर्व
चनीयोयमिति तदिदं सर्वव्यवहारास्पदस्यापि प्रपंचस्य मिथ्यात्वोपपादनमेतदाश्चर्यमित्यर्थः तथा यन्नं प्रपंचं अन्य आश्चर्यवत् शृणोति इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रत्य
क्षे आनात्मतया उपलभ्यमानस्यापि प्रपंचस्य प्रत्यगभिन्नत्वेन श्रवणं तदेतदाश्चर्यं न ह्ययं श्रुतिः यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदुपचरितार्थो प्रपंचस्यात्मनः एष्टत्वे आत्मा नो वा श्रो

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९॥

६३ र्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं भवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः नच प्रतिज्ञाप्यौपचारिकी प्रदेशांतरे श्रुतस्य यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिदृष्टांतस्यो ति १
परोधापत्तेः नच प्रतिज्ञाप्येतस्याः प्रतिज्ञादृष्टांतनिगमनानामेकवाक्यत्वात् न प्रपंचस्यात्मान्यत्वं तच्चमेदं न हि प्रत्यक्षविरोधादाश्चर्यमिदं शृणोति तथा कश्चिदेनं प्रपंचं प्रत्यगतन्यत्वेन श्रुत्वा अपि शब्दात्तु
क्वास्वप्नादिदृष्टांतैरुपपाद्य ध्यानेन च साक्षात्कृत्वापि तत्वतो न वेद न जानाति तथा हि प्रामाण्यप्रज्ञानात्रैविक्षेपवत्तः परिहीयत इति वक्ष्यति तस्मा ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ राम० ६२

हात्मैकात्म्यं भवत्येव प्रपंचस्यास्य रज्जूरगादितुल्यत्वेन तुच्छत्वं यद्बोधेन आत्मानेकत्वभोक्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसंगित्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मवत्तया प्रसिद्धमपि तत्त्वमसीत्यागमोत्थया ब्रह्माकारां
तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया अकर्तारमभोक्तारमानंदघनं सत्यचिद्रूपमसंगमनंतमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यं यथापतितस्याश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं वा अविद्यकमपि दर्शनमविद्यास्वात्मान्तं
चकर्तृकरणो वह्निवन्निवर्तयतीति यद्वायः पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणं यतस्तत्कारणविहानस्माधिपुल्यान्वोपरसर्वविरहमात्मनो ब्रह्मभावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मरूपमनुभवतीति तत्त
या वा श्चन मातीतमप्यात्मानं यद्द्रष्टा वदति तत्स्याश्चर्यं अगृहीतसंगतिकेनापि शब्देन यथा सुप्तः प्रबोध्यते तत्त्वयथोक्तं वार्त्तिके अगृहीतैव संबंधमभिधानाभिधेययोः हित्वा निद्रां प्रबुध्यंते सुषुप्तौ बोधिता
परैः जाग्रद्भ्यो नयतः शब्दं सुषुप्तेवेति क्वचन धत्ते स्तोज्ञानतो ज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फले अविद्याध्वंतिनः शाहाघा हं ब्रह्मेति धीमवेतनस्य त्वविद्यया सांह्रहत्वारोगमिवौषधमिति तथाय: शृणोति बोधितेश्चा
श्चर्यवत् अतिदुर्लभमस्त्यर्थः श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रुतेः शृण्वन्तोपि बहवो यन्न विद्युरिति श्रुति द्वितीययाद्यार्थसंग्रहः तिश्रुत्वाप्येनमिति आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा श्चर्यो ज्ञाता
कुशलेनानुशिष्ट इति उत्तरार्द्धं श्लोकपूर्वार्द्धेन संगृहीतमिति ज्ञेयं दुर्विज्ञेयोयमात्मा तेन तज्ज्ञानार्थं यत्नः कर्तव्य इति भावः २९ ॥ ॥ ॥

गी० ६३

प्रकृतमर्थमुपसंहरति देहीतिसर्वाणिभूतानिकथमेतेदीनाअल्पबलाःबलवन्तरेणामयाहंतव्याःकथमेषपुत्राद्‍यस्त्वेतैर्विनाजीविष्यंतिकथंवाऽहंभीष्मादिगुरुभिर्विनाजीविष्यामीतिशोचि
तुंनार्हसीत्यर्थः ३० अर्जुनस्यअनात्मनिदेहेआत्मधीरूपोमोहोनिवारितःइदानींस्वधर्मेयुद्धेअधर्मधीरूपंमोहंनिवारयतिस्वधर्ममपीत्यादिनायुद्धंक्षत्रियस्यस्वोधर्मःतमवेक्ष्यापिविकंपितुं
चलितुंनार्हसियस्मात्धर्मादनपेताद्युद्धादन्यत्क्षत्रियस्यश्रेयःप्रशस्ततरंनास्ति ३१ किंचयदृच्छयाअप्रार्थितमप्युपपन्नंउपस्थितंस्वर्गद्वारंअयात्वामुद्दिश्यतेयेक्षत्रियाःलभंतेतेसुखिनोधन्या

देहीनित्यमवध्योयंदेहेसर्वस्यभारत तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ३० स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ३१ यदृच्छ
याचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतं सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशं ३२ अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि ३३ अकीर्तिंचापि
भूतानिकथयिष्यंतितेव्ययां संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४ भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवं ३५ ॥ ॥

भावंतीतिसंबंधः ३२ युद्धत्यागेइष्टनाशोनिष्टप्राप्तिश्चभवतीत्याह अथचेदिति ३३ अव्ययांदीर्घकालां ३४ अकीर्तिमेवाह भयादितित्वंबहुमतोभूत्वास्वतएवअतिश्लाघ्यत्वंसन्
लाघवंलघुभावंकातरत्वं येषांपुरतोयास्यसितेमहारथास्त्वांमयाद्रणादुपरतंमंस्यंतइतियोजना ३५ ॥ ३५ ॥ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

राम० ६३

किंच अवाच्यवादान् वक्तुमयोग्यान् शब्दान् षंढ इति लोर्जुन इत्यादीन् सामर्थ्यं निंदंतः धिगस्य शौर्यं यो भीष्मादिभयात्पलायित इति इदं वचनं मरणादपि अधिकं दुःखं न इतोन्यत् दुःखतरमधिकं दुः
खं किं न किमपीत्यर्थः ३६ यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्युक्तं तत्राह हतो वेति द्वयोरपि स्थिरस्य स्वर्गो वा राज्यं वेति लाभद्वयमस्तीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ३७ स्वधर्ममप्युद्धस्याकरणे धर्मकीर्त्योर्ना
शः पापावाप्तिश्चाथचेदिति श्लोकेन भवता यदुक्तं तथापि युद्धस्य अर्जुनेनाभिमतत्वात्पक्षे अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यता इति तत्र करणी
पायप्रसक्तिरस्तीति तां निवारयितुं सिध्यसिध्योः समत्वलक्षणात् योगः सुखदुःखे इति समे कृत्वा सुखयोस्तद्धेत्वोः राज्यलाभालाभयोः तद्धेत्वोः जयपराजययोः रागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः केवलं स्वधर्मो

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ३६ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं तस्मादुत्तिष्ठ कौंते
य युद्धाय कृतनिश्चयः ३७ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८ ॥ ३८

यमिति [illegible] मत्वा युद्धाय युज्यस्व एवं कुर्वंस्त्वं पापं नावाप्स्यसि यस्तु राज्यलोभेन स्वजनवधं करोति तस्यैव पापमिति भावः कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनानुष्ठितेपि युद्धे हतो
वा प्राप्स्यसि स्वर्गमित्यादिफलार्थनिमित्तच्छायागंध इत्यनुत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणा मध्ये अनूत्पद्यते न धर्महानिर्भवतीति आम्नानिदर्शनेन प्रतिपादयति ३८ ॥ ३८

अस्मरणमानुषंगिकमिति क्रमः तथा वाप तत्वः तथपाम्रे प्र

भी. ६४

एवमर्जुनस्यपूर्वोक्तौहावपिमोहावपनीतौतत्रकंघातयतिहंतिकमितिकर्तृत्वकारयितृत्वयोरात्मन्यसंभवउक्तःनतेयुद्धायप्रयुज्यस्वेतिनियोगाभ्युक्तःनत्वकर्तुराकाशवत्सर्वगतस्यनियोज्यत्वंसं
भवतीतिपरस्परस्याहतमेतदितीमामाशंकांअधिकारभेदेनउभयंव्यवस्थापयन्परिहरतिएषातेतिएषातेतुभ्यंअभिहिताअशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनास्वधर्ममपिचावे
क्षेत्यतःप्राक्तनेनसंदर्भेणतज्ज्ञात्वासांख्येसम्यक्ख्यायतेप्रकथ्यतेवस्तुतत्त्वमनयेतिसंख्याउपनिषत्तत्रविदितिसांख्यऔपनिषदेब्रह्मणिविषयेबुद्धिर्ज्ञानंसंसारनिवर्त्तकंएषाते
सांख्येबुद्धिरभिहितेतिसंबंधःयोगेसिध्यसिध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यतइत्यग्रेवक्ष्यमाणलक्षणोविषयेतुशब्दःपूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थःबलादिचज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधि
कारित्वंलोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामितिएतेनकर्मणांसमुच्चयशंकाप्यपास्ताइमांस्वधर्ममपिचावेक्षेत्यादिनाभ
हीः।

एषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणु बुध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ३९

तरगनंथेनोक्तामपिविस्तरेणाभिधीयमानांशृणुइमामेवबुद्धिंस्तौतिसार्धेनबुध्येत्यादिनानतुकर्मबंधप्रहाणमात्मज्ञानेनैवश्रूयतेतमेवात्मायदृंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेने
तिश्रुतेःकर्मयोगस्तुकर्मबंधंदृढीकरिष्यत्येवेतिकथमुच्यतेकर्मबंधंप्रहास्यसीतितत्रैतच्छ्रुतिवलादितिब्रूमःतथाहिईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचजगत्यांजगत्तेनत्यक्तेनभुंजीथा
मागृधःकस्यस्विद्धनंकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाःएवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइतिश्रुतिःईश्वरेणोहंसर्वंवस्तुभितमस्तीतिनकश्चित्किंचित्स्वेच्छयाकर्तुंप्रभव
तिअतःसर्वत्रममताहीनःसन्भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैवभोगान्भुंक्ष्वकर्माणिचकुरुएवंकुर्वतित्वयिकर्मलेपोनास्तिइतोन्यदुपायांतरंचनास्तीतिवदन्तितस्मात्कतककाद्य
यसाद्विवत्केनचिद्दिशेषरूपेणोयंतंकर्मैवसजातीयोच्छेदनिमित्तंभविष्यतीतियुक्तमुक्तंकर्मयोगेनापिकर्मबंधंप्रहास्यसीति ३९ ॥ ॥ ३९ ॥ राम. ६४

एतदेवोपपादयति नेहेति इह कर्मयोगे धर्मत्वेनानुष्ठीयमाने अभिक्रमस्योपक्रमस्य कर्मारंभस्य नाशो नास्ति अन्यथा फलाभावप्रसंगात् नापि प्रत्यवायोऽस्ति इह विहितकर्मणि ... उपक्रमात्तस्य नाशो नास्ति अव्यक्तफलत्वात् नापि प्रत्यवायोऽस्ति विहितत्वात् ... एवेत्यर्थः
पिकाम्यांतःपातित्वान्नित्यानि कर्माणि जनितप्रत्यवायत्वात् तस्य तैरेवसक्तस्य अनुष्ठितस्य कर्मणः फलं परिहारार्थं फलहेतुत्वाभावे योगाहिंसाशंकापि प्रत्यवायो न विद्यत इति तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि
षंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन ... यज्ञेन दानेन ... नित्यस्य ... वीर्यार्थं नित्यानामपि कर्मणां विविदिषार्थत्वं विनियोगबलात् सिध्यति तत्र
काम्येनैव प्रयोगेण नित्यस्यापि सिद्धेर्न नित्याकरणनिमित्तो वा काम्यत्वात्सर्वांगानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते नित्यानामेव विनियोगान्न नित्येषु च यथा शक्त्युपपत्तेर्वं धर्मस्यानुज्ञानात् एवाति

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४०॥

केनु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः यथा वेदानुवचनादीनामेकात्मयज्ञानजन्मनेत्तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वस्यते विविदिषः यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोग
स्य पृथक्त्वात् इति अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथाशक्त्युपपत्तेर्वं धीभविष्यतीति न सर्वांगोपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपमुक्तावी
जकल्पं जन्मजन्मांतराभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः तेनैवाभ्यासयोगेन तत्तैव वाम्यसते पुनरितिस्मृतेरूत्तरोत्तर संस्काराधान द्वारा स्वसजातीय हेहेनिमित्तं सत्कामादिदोषक्षपण द्वारा महतो भया
॥त्संसारात्त्रायते तस्मात्संख्यानधिकारिणा कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ४०॥

भी० ६५

नन्वेवं सांख्ययोगयोः महाभयात्त्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्को नयो विशेषः तस्मात् शंकया सांख्यानां पातशंका नास्ति योगिनां तु यावद्विदेहकैवल्यं पातशंकास्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तन्निश्च
यस्तत्सात्मिका तदाकारा बुद्धिरंतःकरणवृत्तिः अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्जन्या ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तद्वैतं तद्बाधेन समसहिता एका एकैव सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोक इति श्रुतेः
ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति ब्रह्मैव न हि सकृत्तज्ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा किंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदः नो तस्य पातशंका नास्ति अव्यवसायिनां ज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनंताः तासु प्रत्येकं बहुशाखा इति बहुसमेव
ममश्रेय इति निश्चयसद्भावे मत्वा कदाचित् श्रेयसमपि श्रेयो बुद्धेः सत्यां पातशंकास्तीति महांस्तयोर्विशेष इति भावः ४१ उत्तरार्धमेव विवृणोति यामिमामित्यादिना अव्यवसायिनो मूढाः योषु

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां ४१
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ४२

ष्पितां पुष्पितद्रुममिव हृद्यतो मेरे रतीयां वाचं अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति अपाम सोमममृता अभूम इत्येवंरूपां प्रवदंति अविपश्चितः अव्यवसायिनो मूढाः यतो वेदवादरताः
वेदांतर्गतेषु अर्थवादेषु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमादिषु रताः हे पार्थ अत एव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं तत्फलं मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदंत
॥श्लोकः ४२॥

राम० ६५

तथा भोगश्चैश्वर्यं च तयोर्गतिः प्राप्तिः तां प्रति तदर्थमित्यर्थः कामात्मानः कामव्यस्तचित्ताः अत एव स्वर्गपराः कीदृशीं भोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदां भोगैश्वर्ययोर्हि प्रवृत्तस्तद्वासनावासितः पुनर्भोगै
श्वर्यप्राप्तये जन्म लभते तत्र तदर्थं कर्माणि च करोति तत्फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रवन्निरन्तरमावर्तते न निष्ठां न स्थितो भवतीत्यर्थः किं च क्रियाविशेषेण बहुलां यथा यथा वित्तव्ययायासाद्याधिक्यं
तथा तथा भोगैश्वर्यप्राप्तेराधिक्यमित्यर्थः एतेनायासमाध्येष्वपि कर्मसु फललोभात्सज्जंत इत्युक्तं भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषाः अग्निहोत्रादयः तद्बहुलां
जन्मरूपां जन्मरूपं च कर्मफलं तत्प्रदां च वाचमेवेति व्याख्यातं ४३ भोगेति तया पुष्पितया वाचापहृतचेतसां पुंसां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ४३

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४

नंतरात्मिका शुद्धचिन्मात्राकारेण विधीयते तेन भवति कर्मकर्तेऽलिकारा विरक्तस्य बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति न तु भोगाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव भाष्ये तु समाधौ अंतःकरणे व्यव
सायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति व्याख्यातं यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयं ४४ ॥ ४४ ॥ ४४ ॥ ४४

भी० ६६ कस्यतर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रयं गुणात्रयकार्यं कर्म भोगात्मिरूपं संसारं तान्तद्देवप्रकाशयत्वेन विषया येषां ताहशाः कर्मकाण्डपरा वेदाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो
भव ऊर्ध्वगतावपि विरक्तो भवेत्यर्थः वक्ष्यति च तत्त्वनुसारप्रधानं गतिं च यं ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इति द्वितीयोपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रियत इति भावः किंलक्षणो यो निस्त्रैगुण्य इत्यत
आह निर्द्वंद्व इति सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रौ शीतोष्णे इत्यादीनि द्वंद्वानि सप्रतिपक्षपदार्थरूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्द्वंद्वः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः ननु बाधमानसुखमादिकं कथं शीतादिवत्सं
तुं शक्यमत आह नित्यसत्त्वस्थ इति नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा धीरो हि सर्वं सोढुं शक्तः सात्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमुत्तमतयेति जानन्

द्वो१

॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५

सर्वं सोढुं शक्तोत्येव न नु अत्यन्तलुः सहं स्तु धैर्यादिदुःखं कथं निस्त्रैगुण्येन सर्वथा प्रवृत्तिशून्येन सोढुं शक्यमत आह निर्योगक्षेम इति अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः एतत् द्वयमपि
प्रारब्धकर्माधीनमिति ततोपि निर्गतत्व इत्यर्थः तत्र हेतुरयनः आत्मवान् जितचित्तः सर्वं हि सदा स्वप्राप्य तस्य आनाकुलो नित्यतत्सन्नतया निरुद्यमश्च भवतीति स्वमप्येतादृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः राम० ६६

॥४५॥ २१

ननु आत्मतत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या अतो निस्त्रैगुण्यपरत्वं दुर्लभमित्याशंक्याह यावानिति सर्वतः संप्लुतोदके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थः यावत्
स्नानपानादिकं प्रयोजनं घटमात्रजलं निर्वर्त्यं भवति न त्वल्पजलाशयव्ययनिर्वर्त्यं तावानेवार्थः विजानतो ब्रह्मतत्त्वं न चित्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मभूतयोः सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वर्त्यो भवति न हि
तत्तद्वेदार्थानुष्ठानं स्वसिध्यर्थमपेक्षते एकेन जन्मना हि तत्तद्वेदार्थानुष्ठानासंभवात् एकेन जन्मान्तरीयेण यागादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणान्निस्त्रैगुण्यतासंभवतीति भावः द्वयोरस्य संबंधः
संप्लुतोदकस्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः ... सोपि भवति यावान् अनेककूपस्थानीयेषु सकलवेदोक्तकर्मसु अनुष्ठितेषु भवति ब्रह्मवेदसमुन्नं ज्ञानामंतर्भावात् तथा च श्रुतिः ज्ञानेन सर्वे

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६ कर्मण्येवाधि
कारस्ते मा फलेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोस्त्वकर्मणि ४७ ॥ ४७ ॥

कर्मफलानां तत्रैवान्तर्भावं दर्शयति यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति श्रुतेः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते
इति गंगातुल्यज्ञानोदयात् प्रागेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भाव इति वाचस्पतिः अस्मिन् पक्षे पूर्वार्द्धे अनेकस्मिन्नुपयथा तथा भवतीति पदद्वयमध्याहारः [illegible]
[illegible] यावान् तावान् पदयोरनुषंगश्च द्रष्टव्यः इति द्रष्टव्यः ४६ ननु ममापि औपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शमादिरेवोचितः त्वं कथं मां युध्यस्वेति प्रेरयसीत्याशंक्याह कर्म
ण्येवेति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां मा फलेषु संगोस्त्वित्युपलक्ष्यते कर्मफलं स्वर्गपश्वादि हेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो मा भूः अकर्मणि कर्माकरणेपि च संगो मास्तु ४७ ॥

भी० ६७ एतदेव विवृणोति योगस्थ इति योगस्थः सन् संगं फलतृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु हे धनंजय सिध्यसिध्योः कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धौ असिद्धौ वा समो हर्षविषाद
शून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्विति संबंधः इत्थमेवं सिध्यसिध्योः समत्वं योग इत्युच्यते ४८ इममेव बुद्धियोगं स्तौति दूरेणेति कर्मफलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात् पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्म
णः दूरेणाह्यवरं अवरं अत्यंतं निकृष्टं यतो वस्थौ योगस्तापात्मकत्वफलभूतायां सांख्यरूपायां वा तद्विनिमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा दूष्पूर्वं अन्विच्छ प्रार्थय स्वतत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्य
र्थः यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्त्तकं येषां ते कृपणाः फलतृष्णावंतः कृपणाः हीनाः भवंति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति ४९ किंच बुद्धीति बुद्धि
युक्तः समत्वबुद्धियुक्तः योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व योगः सिध्यसिध्योः समत्वबुद्धिः कर्मसु बंधकेष्वपि कौशलं बंधनिवर्त्तकत्वसंपादनं बुद्धियुक्तः कर्मभिः दुष्कृतं त्यजत

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय सिध्यसिध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फल
हेतवः ४९ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ५० ॥ ५० ॥ ॥ ५० ॥ ५० ॥

धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः सुकृतं च समजातीयत्वात् दुःपरिहरमिति कथं उभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्रांचः अर्वाचस्तु सुकृतत्यागमुक्त
रीत्यासुये फलत्यागात् सुकृतत्यागो पि कर्मयोगिनो भवति दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबंधकतत्फलस्याविशेषात् यत्तु आपस्तंबोक्तं आम्रफलनिदर्शनेन नांतरीयकं सुकृतफलं सुकृतं राम०
न तत्फलत्वेनोपपद्यते नांतरीयकत्वादेव तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबंधके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी जहाति ज्ञानी तु संचिते अपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ५० ॥ ६७

गी० १

एतदेवाह कर्मजमिति बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः क्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन मुक्ताः संतो नामयं निरुपद्रवं पदं मोक्षाख्यं गच्छंति ५१ कदा मनीषिणो भवंतीत्यत आह यदेति तेन तव मोहः इष्टानिष्टवियोगसंयोगजपरितापजं वैचित्यं तदेव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति बुद्धिः प्रसंना भविष्यति तदा श्रोतव्यशास्त्रभागस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गंतासि प्राप्स्यसि अयं भावः मलिनायां बुद्धौ असकृद्गृहीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च व्यर्थमेव तदा शुद्धायामपि बुद्धौ सद्यः शास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वै व्यर्थ्यमित्युभयथापि तत्र निर्वेद उचितः प्रसंना च बुद्धिर्निःकामकर्मयोगपा भवतीति श्रवणादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ५२ ननु बुद्धिप्रसादो

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयं ५१ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला समाधावचला बुद्धि

॥ स्तदा योगमवाप्स्यसि ५३॥

पि केन लिंगेन ज्ञेय इत्यत आह श्रुतीति श्रुतिभिर्नानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्ना आत्मा नित्यो अनित्यो वा नित्योपि कर्ता अकर्ता वा अकर्तापि एको नेको वेत्येवमादिसंशयग्रस्तासती यदा असंभावनाविपरीतभावनानिरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते ब्रह्मणि हेते निश्चला पुनः कुतर्कैरनास्कंदनीया निर्विचिकित्सा यदा निश्चयवती भूत्वा समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचला लयविक्षेपशून्या स्थास्यति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि निश्चलसमाधिलाभ एव बुद्धिप्रसादलिंगमिति भावः ५३ ॥

स१

गी० लब्धसमाधेःस्थितप्रज्ञापरनाम्नोलक्षणानिबुभुत्सुरर्जुनउवाचस्थितप्रज्ञस्येतिस्थितात्प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिताप्रज्ञायस्यतस्यस्थितप्रज्ञस्यसमाधिस्थस्यसमाधौस्थितस्यकाभाषाभा
६८ षणंवचनंकथमसौपरैर्भाष्यतेइत्येकःप्रश्नःस्थितधीःस्थितप्रज्ञःअर्थाद्व्युत्थितःसन्किंप्रभाषेतकथंवदतिकथमास्तेकथंवाव्रजतिविषयान्भुंक्तेइतिप्रश्नत्रयं ५४ एतेषांक्रमेणउत्तराणि
हभगवान्प्रजहातीत्यादिना अत्रयान्येवलक्षणानितान्येवज्ञानसाधनानीतिमत्वाउपदिश्यंतेस्थितप्रज्ञलक्षणानितेषांअकृतार्थेप्रयत्नसाध्यत्वात्कृतार्थेस्वाभाविकत्वात् स५
यथोक्तंउत्पन्नात्मप्रबोधस्यत्वद्वेष्टृत्वादयोगुणाःभवंत्ययत्नतस्तस्यनतुसाधकरूपिणइतियःसर्वयोगीसर्वान्स्थूलसूक्ष्म कारणशरीरभोग्यान्कामान्काम्यमानान्विषयान्प्रकर्षेण समू
लंजहातित्यजतिकीदृशान्कामान्मनोगतान्मनस्येवसंकल्प विकल्पात्मकेस्थितान्नतुबहिःयथोक्तमक्षपादाचार्यैःदोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति।तत्रस्थूलानांकामा

अर्जुनउवाच स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेशव स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिं ५४ श्रीभगवानुवाच प्रजहातियदाकामा
॥न्सर्वान्पार्थमनोगतान् आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५॥

नांत्यागएकांतसेवनमात्राद्भवतीतिसूक्ष्मवीयानेवविलीनकरणानंमस्यसमनस्कस्यजागन्हासनामयःस्वप्नेयेकामाःस्फुरंतितेषामपित्यागोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासवलेनभवतिए
वंत्रिविधान्कामान्मात्यक्त्वाआत्मन्येवात्मखंडैकरसेआत्मनास्वेनैवस्वरूपानंदेनतुष्टःवास्वविषयनिरपेक्षोपरितोषभवतितदायंस्थितप्रज्ञइत्युच्यते ५५ ॥ ५५ ॥ ५५॥ राम०
भगवद्ध्यानादिरूपसद्वासनाभ्यासवलेनभवतियेतूपसंहृतकरणसंप्रज्ञातसमाधिकालेदिव्याःका ६८
मीःसंकल्पमात्रोपनतास्तदुरविद्यासुप्रसिद्धास्तेषामपित्यागी २

सकलेषु

दुःखेषु शास्त्रयात्रादिषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमना अचंचलमनाः खस्यतीति च यस्मिन्नुद्विग्नो न दुःखेन युक्तः णापि विचात्युत इति सुखेषु सुखसाधनेषु सर्वचंदनादिषु प्राप्तेष्वपि
विगतस्पृहो निर्हान्तिकत्वाद्भवति अत एव वीतरागभयक्रोधः यस्मात्स तथा न हि तस्य भवस्थायां रागादयो दुःखादयो वा संभवंति एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५६
स्थितधीः किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह यः सर्वत्रेति सर्वेषु धनदाराजीवनादिषु अनभिस्नेहः अभिस्नेहवान्हि धनदारादिषु विकलेषु वाहमेव विकलः सकलोस्मीति देहमहंभावेन पूर्वापरानु

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं नाभिनंद
ति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८ ॥ ॥ ॥

संधानरहितो जल्पतीति अयं तु न तथेति भावः तथा शुभं प्राप्य नाभिनंदति संतुष्टो भूत्वा शुभं प्रापयितारं न प्रशंसतीति तथा अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि दुःखी भूत्वा अशुभं प्रापयितारं न निंदतीति य
तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन व्युत्थितोपि योगी ह्यलदर्शनादुद्विग्नः सन् निरोधसंस्कारप्राबल्या
॥त्पुनस्तत्समाधिमनुतिष्ठन्नेवास्ते इत्यर्थः शेषं स्पष्टं ५८॥

योग:

भी० ननु विषयेभ्य इंद्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञलक्षणं तर्हि सुप्तिमूर्च्छालयगतानां वेशादावपि साम्यमिति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशंक्याह विषया इति सत्यं देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य
६६ स्यापि निराहारस्य इंद्रियैर्विषयाननाहरतोऽभुंजानस्य विषयाः विनिवर्त्तंते एव तथापि रसवर्जं रसो भोगाभिलाषो रागस्तद्वर्जं निवर्त्तंते तेनापि सन्न्यासपरिणामो राग मूलस्यात्माज्ञानस्यानाश
नात् सोऽस्थितप्रज्ञ इत्यर्थः अस्य तु पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य पुरुषस्य रसोऽपि निवर्त्तते मूलाज्ञाननाशादिति अस्ति सुप्त्यादौ समाधिस्थस्य च महान्विशेष इ
तिभावः यंवस्तु योगिनः काष्ठतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयाननाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्त्तंते तत्त्वस्य परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसो निवर्त्तते इति व्याचख्युः ५९ किंच यस्मादिंद्रिया

विषया विनिवर्त्तंते निराहारस्य देहिनः रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ५९ यततो ह्यपि कौं ॥
तेय पुरुषस्य विपश्चितः इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ६० ॥ ६० ॥ ॥

णि अप्रांत्यास्वयमेव लीयंते समाहितेन तु तानि क्रमेणांगानीव स्वेच्छया संहृियंते एतच्चात्यंतायाससाध्यमित्याह यततः इति विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतो यततोऽपि समाधि
सिध्यर्थं यतमानस्यापि पुरुषस्य इंद्रियाणि कर्तृणि मनः प्रतीचि स्थिरीक्रियमाणं कर्मीभूतं हरंति विषयप्रवणं कुर्वंतियतः प्रमाथीनि यथा वहवश्चोरा वनेऽएकं पुरुषं प्रमथ्य त
॥ स्य वित्तं हरंति यतः प्रसभमतिशयेन प्रमथनशीलानि ६०॥ राम० ६६

यद्यप्येवं तथापि तानि नियंतव्यान्येवान्यथा स्थितप्रज्ञत्वं सैव वा सिद्धेरित्याह तानीति संयम्य वशीकृत्य युक्तः संनद्धः मत्परः अहमेव सर्वेषां प्रत्यगात्मा परः स्यात् तस्मिन्यो [illegible] हेतु
पारिभ्य आंतरेभ्यश्च उत्कृष्टः प्रियतम यस्य स मत्परः सन्नासीत हि यस्मात् वशे अग्रज्ञायां शेषं स्पष्टं ६१ यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिमिति श्रु
तेरिंद्रियमनोबुद्धीनां निग्रहे परमपदप्राप्तिरित्युक्तं तत्र उपसंहृतकरणस्य वा स्यान् शब्दादीन् रस्य तो मनोमात्रेणावस्थितस्य योगिनः मनसा अनिग्रहे किं स्यादित्याह ध्यायत इति द्वा
भ्यां विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चिंतयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु संगः संबंधो जायते वा स्वार्थेभ्यो निग्रहीतान्यपि इंद्रियाणि मनो ध्यातान्पुनर्वा त्वां योगभ्रष्टं कुर्वंतीत्यर्थः ततः सं

॥२

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१ ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायते कामः
कामात्क्रोधोभिजायते ६२ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३ ॥ ॥ ६२॥

गात्कामः तस्मिन्विषये अभिलाषः संजायते कामात् तच्छिद्रहेतोः प्रतिहतात् अग्निज्वलनात् क्रोधोऽभिजायते ६२ ततः क्रोधात् संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावो भवति ततः
स्मृतिविभ्रमः शास्त्रार्थानुसंधानस्य विभ्रंशः स्खलनं भवति स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि तिरोधानं भवति तस्मिंश्च शास्त्रजन्ये परोक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुरुषो नश्य
॥ तीति पुरुषार्थायोग्यो भवति यो हि तादृशः स नष्ट एवेति लोके वदंतीति ६३॥

भी० ७०

ननुविषयान्अध्यायतोपियोगिनोप्युत्थानेप्रमाणस्वाभाव्यादिंद्रियाणांविषयेषुसंगोदुष्परिहारस्ततश्चोक्तरीत्यातस्यार्थिनाशप्राप्तिरित्याशंक्याहरागद्वेषेतिविधेयात्माकिंकरीकृतमनास्तुआत्मवश्यैर्मनोधीनैरिंद्रियैःस्वाभिनश्चित्तस्यकिंकरीकृतस्यकामक्रोधहीनत्वात्स्वयमपिरागद्वेषवियुक्तैःविषयान्पश्यन्पतितृत्वरणादौनिवानास्थयाचरन्प्रश्नपिप्रमान्तत्रकामाघस्त्वनुपात्प्रसादंसंकल्पविकल्पपंकलेपप्रक्षालनेनमनसःस्वास्थ्यंअभिगच्छतिमनसःस्वास्थ्यमेवप्रसमगात्मनःस्वास्थ्यंतस्यततुगणसारत्वात्अजितमनस्कमिवजितमनस्कंविषयसंगोनबाध्यतेऽतोमनोजयोवश्यंकर्तव्यंइत्यर्थः६४

रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ६४ ॥
प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठति ६५ ॥

किंचचित्तस्यप्रसादेहिअस्यपुंसःसर्वदुःखानांकाममूलकानांकामाभावात्हानिःपरिहारोजायतेकामानुदयेहेतुमाहप्रसन्नेतिहियस्मात्प्रसन्नचेतसःपुंसोबुद्धिर्ब्रह्मात्मैकत्वनिष्ठापःआशुशीघ्रंपर्यवतिष्ठतेस्वहृद्भोभवतितस्मिंश्चसतिप्राणाभावान्नकामोदयइत्यर्थः ६५ ॥ राम० ७०

समनस्कानामिंद्रियाणामविजयहेतोः पठन्तः सुदृढं यथैव स्थाने कोदोषइत्यत आह नास्तीति अयुक्तस्य अवशीकृतमनसो नास्त्येव सबुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयो नास्ति प्रमाणविषया संभावना या प्रमेयविषया संभावनायाश्च निरासात्तथा अयुक्तस्य असमाहितमनसः भावना ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिप्रवाहो नास्ति मनसश्चांचल्येन बुद्धेरपि चांचल्यात् अभावयतो ध्यानम कुर्वतः शांतिः सर्वेंद्रियोपरमश्च नास्ति चेतसो नवस्थितत्वेन दुःखावश्यंभावात् अशांतस्य तु यस्तु सर्वदुःखस्य सुखं प्रत्यगात्मानंदात्मकं कुतः न कुतश्चिदपि दुःखावश्यं भावादेव आद्यं अयुक्तस्य कर्म गी॰ ५
तिपरं पुजितयोगेइस्य सूपंहितीयेयुज समाधाविति स्यतस्मादुःखं पर्यवस्थानमावश्यकं ३६ तदभावे दोषमाह इंद्रियाणांहीतिहियस्मात् इंद्रियाणां चरतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानां मेतिमषष्ठी यत् रोगादिकलुषं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रवर्त्यते कर्मकर्तरि लकारः प्रवर्तते तदस्यार्थः तत् इंद्रियानुसारिमनः अस्य साधकस्य प्रज्ञां आत्मतत्त्वविषयां बहिर्हरति

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखं ६६ इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते तदस्यहरतिप्रज्ञांवायु
र्नावमिवांभसि ६७ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६८ ॥ ॥ ॥

तस्याः मनोनुसारित्वात् दृष्टांतः स्पष्टार्थः अन्येतु इंद्रियाणां मध्ये यदिंद्रियमनुलक्षीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिंद्रियं अस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीति योजयंति आत्मविषयां प्रज्ञां हृ
त्वा मनो विषयविषयां करोतीति भाष्ये लोचनीयं ६७ यततो ह्यपीत्युपक्रांतमर्थं बहुधा उपपाद्य उपसंहरति तस्मादिति यस्मादिंद्रियाधीनं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात् हे महा
बाहो यस्य यतेः इंद्रियाणि सर्वशः सर्वप्रकारेण स्वकारणेन मनसा सहितानीति यावत् इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि भवंति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ६८ ॥

भी० यत्प्राप्यं चावर्तंतेऽतस्तदुदाहृतस्तच्छ्रुतेः ता हुः परमां गतिमित्येवं चतुर्थपादव्याख्येयानिशेति सर्वेषां भूतानामज्ञानां या निशेव निशा यस्यां मध्ये दिने लूकादृवानेधा अर्थं धाम वसर्वे प्राणिनो
७२ भवंति तस्यां तस्मिन्यूत्पगज्योतिषि संयमी इंद्रियमनोबुद्धीनां निग्रहशीलो योगी जागर्ति इंद्रियादीनां हठशक्तिलोपेपि अनुपरतदृक्शक्तिस्वास्ति तथा च श्रुतिः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलो
पो विद्यतेऽविनाशित्वादिति यस्यामविद्यारूपायां क्रियाकारकादिद्वैतलक्षणप्रवर्तिकायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति निशीथे उलूकादिवस्वस्वव्यापारेषु वर्तंते सा अविद्या पश्यतो मुनेः आत्मद
र्शनवतो योगिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबंधात् लेशतोनुवर्तमाना व्युत्थानकाले व्यवहारतोस्ममात्रांधकारी निशेव क्लेशकरी भवति अतिसुकुमारा हि योगिनः वाच्यवहा

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९

राद्विजंते न रात्रविगाढांधकारासंचारात् तथा चोक्तं योगभाष्ये अक्षिमात्रकल्पो हि विद्वान तल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजत इति अत्र वार्तिककारेण निकारकव्यवहारे हि शुद्धवस्तुन वीक्ष्यते शुद्धवस्तुनि षि
द्धे चकारकव्याहृतिस्तथा काकोलूकनिशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनो या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिरिति शुद्धस्तत्वस्पत्तौ कौ जडोन्मत्तपिशाचवत्तुद्धतत्वोपि लोकस्य जडोन्मत्तपि
शाचवत् स्थितिति देवं किमासीतेत्यस्योत्तरं यदा संहरते चायमित्यादिना एतदंतेन ग्रंथेन स्थितप्रज्ञः स दास माधिमनुतिष्ठं परमां गतिं प्राप्यास्तदुक्तं ६९ ॥ ६९ ॥ राम०
७२